

Perspectieven op veerkracht: een inleiding voor professionals in het sociaal domein

Femke Kaulingfreks
Stijn Sieckelinck
Guido Walraven
met medewerking van
Bodo Bombosch
Richard de Brabander
Mark van Dijk

Perspectieven op veerkracht: een inleiding voor professionals in het sociaal domein

Auteurs

Femke Kaulingfreks, Stijn Sieckelinck en Guido Walraven
mmv Bodo Bombosch, Richard de Brabander en Mark van Dijk

Lectoraten

Jeugd en Samenleving, Dynamiek van de Stad (Hogeschool
Inholland) en YouthSpot (Hogeschool van Amsterdam)

Datum

22 juni 2021

Afbeelding omslag: Shutterstock
Perspectieven op veerkracht: een inleiding voor
professionals in het sociaal domein van Femke
Kaulingfreks, Stijn Sieckelinck en Guido
Walraven is in licentie gegeven volgens een
Creative Commons Naamsvermelding-
GelijkDelen 4.0 Internationaal-licentie
2021 Hogeschool Inholland

Inhoudsopgave

Samenvatting	4
Inleiding	5
1. Veerkracht vanuit psychologisch perspectief: het individu als uitgangspunt	10
1.1 Biologische factoren	11
1.2 Persoonlijkheid en cognitieve capaciteiten	11
2. Veerkracht vanuit sociaal perspectief: het mesoniveau als aangrijpingspunt	14
2.1 Hulpbronnen	14
2.2 Relaties	16
3. Veerkracht op het niveau van ecosysteem en samenleving	18
3.1 Veerkrachtige steden en samenlevingen	18
3.2 Donut economie	19
3.3 Capability benadering	21
4. De rol van professionals bij het versterken van veerkracht in het sociaal domein	24
4.1 Micro niveau: aansluiten bij mogelijkheden	24
4.2 Mesoniveau: voorbij zelfredzaamheid	25
4.3 Macroniveau: politiserend sociaal werk	26
5. Conclusie	30
Literatuur	32
Bijlage	35
Biografieën auteurs	35

Samenvatting

Elke crisis vraagt om veerkracht. De veerkrachtige samenleving kan een antwoord bieden op de uitdagingen, bedreigingen en schokken die voortkomen uit snel veranderende maatschappelijke omstandigheden. In het licht van de huidige crisis veroorzaakt door de corona pandemie, is dat niet alleen een hoopvol idee, maar ook een cruciaal idee. Deze publicatie is geschreven voor bestuurders, studenten, docenten, professionals en beleidsmakers binnen het sociale domein die in deze crisistijd behoefte hebben aan achtergrondinformatie over het begrip veerkracht. We bespreken hoe het begrip veerkracht betekenis krijgt binnen verschillende wetenschappelijke tradities en denkstromingen. Ook laten we zien dat het begrip veerkracht behulpzaam kan zijn om gedragsverandering en verbetering van maatschappelijke voorwaarden op verschillende niveaus inzichtelijk te maken: op individueel niveau, op collectief niveau (groepen), en op systemisch niveau (samenleving en ecosysteem). Voor beroepskrachten bieden deze drie niveaus elk andere aanknopingspunten en handelingsperspectieven.

Inleiding

Een alleenstaande moeder houdt de hand van haar dochtertje vast terwijl de dokter van Arkangel clinics een chip implanteert in haar tere hoofdje. Eindelijk hoeft ze zich nooit meer zorgen te maken over haar kleine meid als die even uit zicht is. Op moeders tablet verschijnt direct haar locatie, hartslag en alle overige informatie die nodig is om volledige veiligheid te garanderen. De chip stelt moeder zelfs in staat om door de ogen van haar dochter mee te kijken en nare, kwetsende beelden direct uit te schakelen. Eén druk op de knop en het zicht en gehoor van dochterlief vertroebelt, haar aandacht verslapt en ze kiest een andere interesse bron. Het gevaar is afgewend en de veiligheid hersteld, de ultieme droom voor elke overbezorgde ouder. Hoe het jonge meisje zich verder ontwikkelt zien we in de aflevering Arkangel van de sci-fi serie Black Mirror¹.

Ze groeit niet alleen op zonder enige vorm van gevaar, maar ook zonder de competenties om hiermee om te gaan. In de serie zien we hoe de puberteit de veiligheids-droom van haar moeder aan stukken slaat, dochterlief verzet zich en wil af van de ouderlijke controle, weg met de chip. Op een gegeven moment komt het gezin in een onafwendbare chaos terecht. De nu puberende dochter raakt verschrikkelijk overstuurd van een wereld die plots heel angstwekkend is en zij blijkt volledig weerloos tegen zelfs de kleinste tegenslagen.

Net zoals de moeder het meisje probeert te beschermen tegen alle gevaren, zo willen we als samenleving steeds meer ellende voorkomen. Het sociale domein is het domein bij uitstek dat haar relevantie ontleent aan het in bescherming nemen van de allerzwaksten. De sociale professional die problemen kan oplossen én voorkomen is een goede professional. Logischerwijs maakt zij daarbij gebruik van de instrumenten die haar ter beschikking staan. Maar is elk voorkómen van sociale problemen en onwenselijke levensstijlen daadwerkelijk een manier om de samenleving te versterken?

Een 'tracker' om je kind overal te kunnen volgen en om in te kunnen grijpen als je kind aan negatieve zaken wordt blootgesteld, is een instrument waar elke bezorgde ouder de waarde van zal inzien. Maar draagt die ook bij aan een positieve ontwikkeling? Als je wilt voorkomen dat je kind zich verwondt bij een val, moet je het dan verbieden om in bomen te klimmen? Je kunt je afvragen of je hiermee kinderen niet de voorbereiding ontnemt op tegenslagen die ze sowieso in de maatschappij zullen ervaren, en of alle tegenspoed überhaupt uit het leven gebannen kan worden. Net zoals de preventieve ingreep van de moeder uit de Black Mirror aflevering haar dochter niet sterker maakt, draagt niet elke goedbedoelde preventieve interventie bij aan sociale veerkracht. En laat die veerkracht nu juist bepalend zijn in hoe mensen met tegenslagen omgaan.

Een crisis is zo'n tegenslag. Het soort tegenslag waar men zich niet helemaal tegen kan beschermen zonder aan kwaliteit van leven in te boeten. Natuurlijk moeten stevige en breed toegankelijke sociale basisvoorzieningen juist in crisistijd zoveel mogelijk leed opvangen. Helaas ontbreekt het daar nog wel eens aan, ook in het welvarende Nederland. Tegelijk is het – net zoals het niet slim is om alle rimpels voor je kind glad te willen strijken –, niet realistisch om al het gevaar te willen mijden. Een crisis noopt eerder om niet langer tevreden te zijn met makkelijke, geboden oplossingen en verder na te denken over een beter bestaan, mét tegenslagen.

Voorkomen beter dan genezen...?

Het leven is nu eenmaal een dynamisch, veranderlijk proces dat nooit in zijn geheel te voorspellen valt en steeds opnieuw om aanpassing vraagt. Sinds het begin van de corona pandemie worden we als samenleving geconfronteerd met onvoorziene tegenslagen op gezondheidsgebied, op sociaal gebied en op economisch gebied. Het werd de laatste tijd meer dan ooit duidelijk hoe weinig realistisch de maakbaarheidsgedachte is die lang onze huidige samenleving kenmerkte. Tegelijkertijd werd ook duidelijk dat de politieke en beleidsmatige nadruk op zelfredzaamheid niet voldoende antwoord biedt op een veelomvattende crisis als de coronacrisis. Niet iedereen wordt evenredig geraakt door de crisis en kan op eigen houtje ontstane achterstanden of uitdagingen het hoofd bieden. Jarenlange

¹ Zie: <https://www.vox.com/culture/2017/12/29/16791518/black-mirror-arkangel-recap-season-4-review>

bezuinigingen op de zorg, het onderwijs en sociale voorzieningen hebben het maatschappelijke vangnet dat nodig is tijdens een crisis verzwakt en al bestaande ongelijkheden zijn de laatste tijd verder uitvergroet. Hoe kunnen we als individu én als samenleving goed omgaan met tegenslagen die we vooraf niet hadden zien aankomen? Hoe kunnen we ervoor zorgen dat niet juist diegenen die al te maken hadden met structurele achterstelling de dupe worden van een onvoorziene crisis?

Het credo 'voorkomen is beter dan genezen' is vaak gerechtvaardigd, maar kan helaas niet altijd en voor iedereen opgaan, omdat bepaalde problemen of risico's nu eenmaal niet volledig uit het leven te bannen zijn. In plaats van exclusief te focussen op het voorkomen van tegenslagen en teleurstellingen loont het dan ook om stil te staan bij de vraag hoe niet alleen individuele personen, maar ook instituties en overheidsinstellingen kunnen leren om beter om te gaan met de tegenslagen en risico's die onderdeel uitmaken van ons hedendaagse bestaan. Het concept veerkracht leent zich goed voor het beantwoorden van die vraag, en speelt steeds vaker een centrale rol als aanvulling op de belofte (en gelofte) van maakbaarheid. Het begrip heeft de laatste jaren zowel in alledaags gebruik als in de sociale wetenschappen enorm aan populariteit gewonnen. Rotterdam riep zichzelf in 2016 uit tot veerkrachtige stad², vluchtelingen en jongeren worden onderzocht op hun veerkracht³, in de vrouwenopvang wordt gewerkt met de methodiek Veerkracht⁴, een basisschool in Amsterdam veranderde haar naam naar Veerkracht⁵ en in het Amerikaanse leger wordt de training Master Resilience aangeboden⁶. De zoekterm resilience wordt vandaag vier keer zo vaak ingetoetst in de Google zoekmachine als in 2004. Een zoektocht naar artikelen met resilience in de titel op Science Web leverde in de jaren rond 2000 enkele publicaties per jaar op terwijl dit in de afgelopen jaren ruim honderd per jaar zijn.

Reeds in 1988, lang voordat veerkracht trending werd, presenteerde de invloedrijke beleidsonderzoeker Aaron Wildavsky resilience als een bron van optimisme en vooruitgang, en als een alternatief voor preventie en regulering in sociaal veiligheidsbeleid. Tegenover de preventieve strategie van het voorzien en wegnemen van risico, plaatst hij een strategie van voorzichtig experimenteren, waarbij risico's juist wel worden genomen, en veiligheid en veerkracht met vallen en opstaan worden gerealiseerd (Wildavsky, 1988, p. 2). Enkele decennia later stelde de KNAW: De veerkrachtige samenleving is een 'intelligente samenleving', waarin bedreigingen en verstoringen worden benut om het systeem nog beter en slimmer te maken. Het gaat dan om 'een toekomstbestendig openbaar bestuur, behoud van sociale samenhang, een robuust financieel stelsel, een excellent kennis- en onderwijssysteem, een duurzaam rechtssysteem, etc.' (KNAW, 2011, p. 12). Aan het omarmen van het veerkrachtperspectief zitten dan ook een aantal onmiskenbaar positieve consequenties vast, zoals blijkt uit een bestuurskundige analyse van het begrip uit 2013 (Boin & Van Eeten): 'dat het aansluit op gevoelde behoeften vanuit de samenleving, dat het ruimte biedt aan de meervoudigheid die onze samenleving kenmerkt, dat het een tegenwicht vormt voor centraliseringstendensen bij de overheid, dat het in staat is zich aan te passen aan veranderende omstandigheden en behoeften, en dat het democratische ervaringen van burgers bevordert.'

Dat zijn mooie adelbrieven. Veerkracht als positieve, versterkende reactie op het risico-gerelateerde maakbaarheidsdenken heeft daarmee terecht een plek opgeëist. Zo bezien is er weinig in te brengen tegen het idee van veerkracht. Maar laat ons dat niet blind maken voor een aantal valkuilen. Op conceptueel niveau spelen een aantal verwarrende noties: betekent veerkrachtig daadwerkelijk hetzelfde als intelligent? En betekent veerkrachtig zijn hetzelfde als zelfredzaam zijn? Wanneer basisvoorzieningen niet voldoende gewaarborgd zijn voor bepaalde groepen in de samenleving, kan veerkracht niet alleen worden opgevat als een kwestie van eigen verantwoordelijkheid. Verschillende kritische wetenschappers stellen dat een beroep op veerkracht geen excuus mag worden om de materiële of sociaaleconomische condities die leiden tot groeiende maatschappelijke kwetsbaarheid in stand te houden (MacKinnon & Derickson 2012; Cretney 2014; Bracke 2016; Anholt 2020). De

2 Zie: <https://www.resilientrotterdam.nl/>

3 Zie: <https://www.kis.nl/sites/default/files/bestanden/Publicaties/wat-als-u-vluchteling-was.pdf> en <http://opwegnaarvolwassenheid.nl/>

4 Zie: <https://www.movisie.nl/interventie/veerkracht>

5 Zie: <https://veerkracht-levwn.nl/>

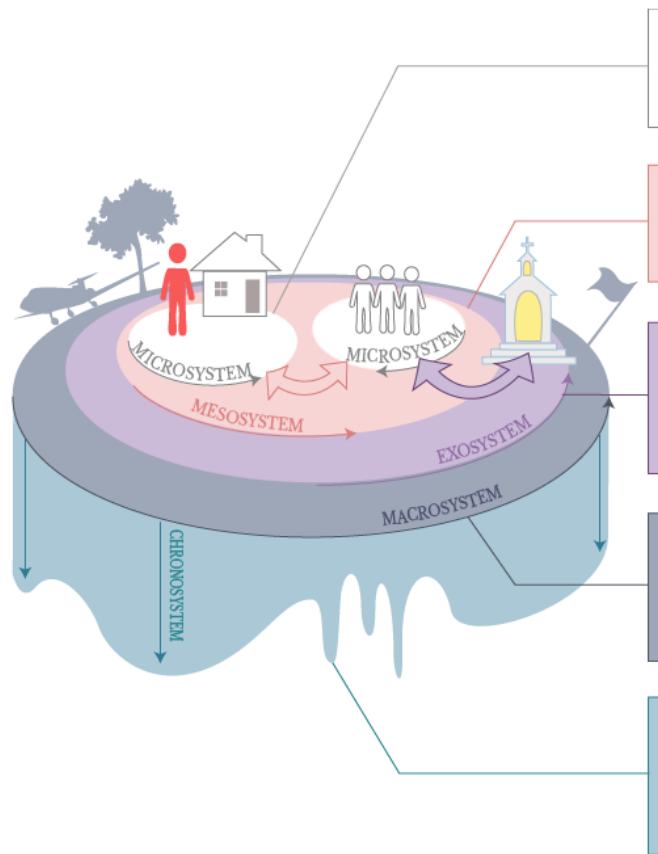
6 Zie: <https://www.usar.army.mil/MRT/>

impliciete aannames bij de term veerkracht dragen nauwelijks bij aan een beter begrip. Wat wij hier daarom willen doen is zowel de kracht als de valkuilen zichtbaar maken van het concept veerkracht door enkele sociale theorieën en praktijken in beeld te brengen die vanuit een veerkrachtperspectief zijn ingericht. Deze publicatie is geschreven voor bestuurders, studenten, docenten, professionals en beleidsmakers binnen het sociale domein (breed opgevat, ook in relatie tot het veiligheids- en onderwijsdomein) die in deze crisistijd behoefte hebben aan achtergrondinformatie over het begrip veerkracht.

Veerkracht op drie niveaus

Veerkracht wordt in het algemeen begrepen als het vermogen van een systeem om ernstige verstoringen te absorberen en zich aan te passen aan nieuwe omstandigheden, terwijl de kernfuncties van het systeem behouden blijven. Afhankelijk van het niveau waarop men kijkt en dus het systeem begrijpt, zullen we licht aangepaste versies van dit idee aantreffen. In de psychologie, verwijst veerkracht doorgaans naar de mate waarin iemands mentale gezondheid bestand is om met tegenslag om te gaan. In de sociologie definieert Herman van Gunsteren (2006) veerkracht op het gebied van sociale gemeenschappen als 'het vermogen met verrassingen om te gaan, zodanig dat kernwaarden behouden blijven' (2006, p. 37). In de ecologie verwijst veerkracht naar de schokbestendigheid van ons natuurlijke ecosysteem. Deze drie niveaus kunnen worden verbonden met het (over)bekende, maar niet altijd juist begrepen model van Bronfenbrenner (1979). Los van de niveaus speelt ook de tijd (chronosysteem) nog een rol en wel op twee manieren, die allebei ook met veerkracht te maken hebben (met mogelijkheden en hulpbronnen). Ten eerste als het gaat om gebeurtenissen in het persoonlijke leven van mensen, ten tweede als het gaat om de tijd of het tijdvak waarin iemand leeft (de historische context).

Hier zullen we laten zien dat het begrip veerkracht betekenis krijgt binnen verschillende wetenschappelijke tradities en denkstromingen. Ook laten we zien dat het begrip veerkracht behulpzaam kan zijn om gedragsverandering en maatschappelijke voorwaarden op verschillende niveaus inzichtelijk te maken; op individueel niveau, op collectief niveau (groepen), en op systemisch niveau (samenleving en ecosysteem). Voor beroepskrachten bieden deze drie niveaus elk andere aanknopingspunten en handelingsperspectieven. De samenhang tussen de drie niveaus kunnen we toelichten aan de hand van het klassieke model van Bronfenbrenner.

Figuur 1. Het ecosysteem volgens Bronfenbrenner

Het microsysteem in het model van Bronfenbrenner vormt de directe omgeving van een individu en bevat de interpersoonlijke relaties die het individu zelf direct aangaat met andere personen in de familie en peer group of op school en op het werk. Bij het mesoniveau gaat het over relaties tussen settings rond het individu, bijvoorbeeld tussen de sociale omgeving thuis en de context op school of op werk. Het exosysteem gaat over de indirecte invloed die externe instituties, contexten of sociale systemen kunnen hebben op de directe sociale omgeving en het leven van een individu, zoals het werk van ouders van een kind. Bij het macrosysteem gaat het om zaken die verbonden zijn met de maatschappij en cultuur waarin iemand gevormd wordt, als religie, kennis, infrastructuur, lifestyles, en nationale politiek. En bij het chronosysteem gaat het om veranderingen in de loop van de tijd die van invloed zijn op de ontwikkeling van een persoon zoals veranderingen in familiestructuur, sociaaleconomische status, werk of woonplaats.

Het sterke van het model van Bronfenbrenner is dat het een ecologisch perspectief biedt op de ontwikkeling van personen, en in kaart brengt hoe mensen zich verhouden tot de context waarin ze gevormd worden. Voor onze analyse van het concept veerkracht is dat belangrijk. Wel geven wij er de voorkeur aan om hier te spreken van drie niveaus: het micro-, meso- en macroniveau van individuen, groepen en samenlevingen. Het exosysteem beschouwen we hier als een onderdeel van het mesoniveau. Het chronosysteem speelt bij alle drie de niveaus een rol en houdt verband met processen waarin veerkracht zich over tijd ontwikkelt.

Wanneer het gaat om het stimuleren van veerkracht lijken professionals vaak een voorkeur te hebben voor één van de niveaus, bijvoorbeeld omdat ze zich daar thuis bij voelen en zien wat ze er kunnen doen vanuit hun discipline. Ook vanuit onderzoeksdisciplines en denkrichtingen is er vaak een voorkeur voor een van de niveaus, bijvoorbeeld waar ontwikkelingspsychologie zich richt op het individuele niveau. Wij pleiten ervoor om de drie niveaus in samenhang te blijven zien omdat ze elkaar kunnen versterken bij het ontwikkelen van maatschappelijke veerkracht. We hebben deze publicatie daartoe in drie hoofdstukken ingedeeld. De theoretische tradities en stromingen die we bespreken zijn relevant om recente ontwikkelingen in het sociale domein te duiden. Ook passeren een aantal

voorbeelden de revue van onderzoeken of interventies waarin veerkracht wordt besproken in relatie tot de ondersteuning en ontwikkeling van verschillende sociale groepen, en van de manier waarop het begrip veerkracht wordt toegepast in praktijken van sociaal werk.

1. Veerkracht vanuit psychologisch perspectief: het individu als uitgangspunt

In dit eerste hoofdstuk bespreken we het theoretische perspectief op veerkracht vanuit de psychologische traditie. Hier wordt veerkracht vooral gerelateerd aan de individuele eigenschappen of capaciteiten van mensen om tegenslagen het hoofd te kunnen bieden en zich positief te blijven ontwikkelen na negatieve ervaringen. Het gaat dan met andere woorden om het microniveau in het model van Bronfenbrenner. Onderzoek naar veerkracht in deze traditie bespreekt waarom sommige mensen beter in staat zijn om met tegenslagen om te gaan dan anderen, en wat dat te maken heeft met hun persoonlijkheidskenmerken en hun psycho-sociale ontwikkeling. Voor professionals die graag willen weten welke risicofactoren en beschermende factoren van invloed zijn op de mogelijkheid van individuen om zich op een constructieve manier aan te passen aan lastige en stressvolle situaties, kan dit een waardevol perspectief zijn. Onderzoek naar psychologische veerkracht laat zien dat het welbevinden en de positieve ontwikkeling van mensen niet zozeer afhangt van de mate waarin ze succesvol zijn in het uit de weg gaan van negatieve ervaringen en risicofactoren, maar eerder van de mate waarin zij om kunnen gaan met negatieve ervaringen of er zelfs kracht uit weten te putten.

Zo bespreken sociaal psychologen Haidt en Lukianoff (2018) bijvoorbeeld in een uitgebreid essay in de Atlantic de problematische kanten van de obsessie met het emotioneel welbevinden van studenten die heerst op hedendaagse Amerikaanse universiteiten⁷. Ze laten zien hoe het gebruik van bepaalde woorden of het bespreken van bepaalde ideeën die als choquerend zouden kunnen worden ervaren of ongemak zouden kunnen veroorzaken in toenemende mate wordt ontmoedigd. Docenten moeten bijvoorbeeld trigger warnings gebruiken om studenten te attenderen op lesstof die een emotionele reactie zou kunnen oproepen, variërend van het bespreken van jurisprudentie rondom verkrachting tot het lezen van literaire klassiekers zoals *The Great Gatsby* waar fysiek geweld in voor komt. Deze drang tot bescherming heeft volgens de auteurs een pathologisch effect op studenten; ze gaan zich gedragen als het prototype depressief angstige cliënt in de wachtkamer van de cognitief gedragstherapeut. Ze zijn in steeds mindere mate in staat om kritisch naar hun eigen impliciete aannames te kijken en om te gaan met mensen of denkbeelden die hen vreemd of onwelgevallig zijn. Ook hier wordt duidelijk dat het motto 'voorkomen is beter dan genezen' niet altijd op kan gaan voor het opvoeden en vormen van jonge mensen in een maatschappelijke context. De Engelse ontwikkelingspsycholoog Rutter (2006) stelt dan ook dat blootstelling aan risico factoren (in beperkte mate) bij kinderen de weerstand tegen toekomstige stressvolle situaties juist kan versterken. Dit wordt in de psychologische literatuur ook wel het 'steeling effect' genoemd, te vergelijken met een soort vaccinatie. Eigenlijk gaat het hier om een oude volkswijsheid die we ook herkennen in de beroemde woorden van Nietzsche, 'what doesn't kill you makes you stronger'. Vanuit deze gedachte wordt het interessant om veerkracht te onderzoeken; het vermogen van mensen om 'terug te veren' na tegenslagen.

Het onderzoek dat binnen de psychologische traditie gedaan wordt naar veerkracht focust vooral op de vraag wat een individu veerkrachtig maakt. De Amerikaanse ontwikkelingspsychologe Masten (2001) omschrijft veerkracht bijvoorbeeld als het natuurlijke vermogen van kinderen om zich succesvol aan te passen aan nieuwe ervaringen en uitdagende of bedreigende omstandigheden. De American Psychological Association relateert veerkracht ook aan de individuele eigenschappen of capaciteiten van mensen en definieert veerkracht als 'het proces van succesvol aanpassen in situaties van tegenspoed, trauma, drama, bedreigingen of potentiële bedreigingen'⁸.

Het onderzoek naar veerkracht in de psychologische traditie gaat veelal om correlatieel onderzoek, waarbij de mate van veerkracht van mensen wordt gemeten om vervolgens te onderzoeken waarin veerkrachtige personen verschillen van niet-veerkrachtige personen. Hierbij worden zowel biologische als omgevingsfactoren meegewogen. Sommige mensen worden veerkrachtig geboren en anderen niet, maar veerkracht ontwikkel je ook door je opvoeding en omgeving. Naast dit nature en nurture

⁷ Zie: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2015/09/the-coddling-of-the-american-mind/399356/>

⁸ Zie: <https://www.apa.org/topics/resilience>

perspectief maken psychologen ook onderscheid tussen veerkracht als persoonskenmerk, of trait, en als proces (Jacelon, 2008). Met trait wordt dan bedoeld: “a personality characteristic that moderates the negative effects of stress and promotes adaptation” (Wagnild & Young, 1993 in Jacelon, 2008). Veerkracht als proces wordt gezien als een dynamisch en complex systeem waarin zowel individuele als omgevingsfactoren in de tijd met elkaar interacteren. Deze meer procesmatige benadering van veerkracht typeert het sociaalecologische perspectief op veerkracht en zal in het volgende hoofdstuk nog uitgebreider aan bod komen. Ondanks de focus binnen de psychologische traditie op het meten van individuele veerkracht wordt de invloed van de sociale omgeving op het ontwikkelen van veerkracht dus geenszins over het hoofd gezien door psychologen.

1.1 Biologische factoren

In de psychologie en psychiatrie is sinds de jaren 80 veel aandacht voor de biologische determinanten van psychologische fenomenen en gedrag. Ook een groot deel van het psychologisch onderzoek naar veerkracht richt zich op de vraag in hoeverre iemands veerkracht genetisch en neurologisch bepaald is.

De erfelijkheid van veerkracht ligt volgens Armstadter, Moscati, Maes, Myers en Kendler (2016) tussen de 30 en de 50%. Boardman, Blalock en Button (2008) rapporteren een vergelijkbare erfelijkheidsfactor .52 voor mannen en .38 voor vrouwen. Waaktaar en Torgersen (2012) rapporteren in een grote tweelingenstudie dat 77% bij jongens en 70% bij meisjes van de variatie in veerkracht (Ego Resilience Scale) genetisch bepaald is en de overige percentages door een niet gedeelde omgeving verklaard kunnen worden. Hieruit kunnen we dus opmaken dat veerkracht – overigens net als de meeste psychologische kenmerken – voor een substantieel deel bestaat uit erfelijke factoren. Geheel in lijn met Darwin's evolutietheorie lijkt de variatie in veerkracht na trauma (of adaptatie) dus grotendeels een biologisch gegeven te zijn. Dit is een interessant inzicht dat het verlangen naar maakbaarheid wellicht wat kan temperen. Niet iedereen kan tot een even veerkrachtige individu gemaakt worden. Maar, Kim-Cohen en collega's (2004) laten zien dat de ontwikkeling van veerkracht zowel door de genen als door de omgeving wordt gemedieerd in hun studie naar de invloed van maternal warmth op gedragsmatige veerkracht. Dit mechanisme werkt als volgt: kinderen met een aanleg voor positief affect zullen positieve emoties richting hun moeders laten zien, wat de moeders op hun beurt uitnodigt om meer 'emotionele warmte' te delen met deze kinderen, waardoor de kinderen weer meer positief affect laten zien. Een proces wat Frederickson (2009) beschrijft als een 'opwaartse spiraal'. De manier waarop de omgeving reageert op iemand die een biologische aanleg heeft voor veerkracht, heeft dus invloed op diens psychologische veerkracht.

Ook op het niveau van hormonen en neurotransmitters worden er steeds vaker verbanden gelegd met veerkracht. Zo wordt het oxytocinesysteem gezien als belangrijke determinant van veerkracht. Johnson en Buisman-Pijlman (2016) beargumenteren op basis van literatuuronderzoek dat het oxytocinesysteem in 'gevoelige' perioden waarin het onderhevig is aan ervaringsgerichte ontwikkeling negatief beïnvloed kan worden door externe stimuli zoals mishandeling of verwaarlozing.

Er kunnen dus wel degelijk interventies ontwikkeld worden om bepaalde biologische factoren positief te beïnvloeden, zoals iemands hormoonhuishouding, persoonlijkheid, temperament, of cognitieve en andere psychologische vaardigheden.

1.2 Persoonlijkheid en cognitieve capaciteiten

Veerkracht wordt in psychologische literatuur ook vaak beschreven als een persoonlijkheidseigenschap van individuen (Burns & Anstey, 2010; Hogrefe, 2017). Earvolino-Ramirez (2007) benoemt vijf bepalende kenmerken van veerkracht, die bijna allemaal nauw verbonden zijn aan persoonlijkheidskenmerken en volgens hem in elk onderzoek naar veerkracht terugkomen; doorzettingsvermogen, positieve sociale relaties, flexibiliteit, gevoel voor humor en zelfvertrouwen. In totaal komt hij in zijn onderzoek tot een lijst van 28 beschermende factoren die vrijwel allemaal een psychologische hulpbron betreffen. Slechts één factor is een omgevingskenmerk, namelijk het hebben van een informeel netwerk. Uit ander onderzoek blijkt dat positief affect en veerkracht ook nauw met elkaar verbonden zijn. Campbell-Sills, Cohan en Stein (2006) deden onderzoeken onder 132

studenten naar de relatie tussen vijf grote clusters van persoonlijkheidseigenschappen (de big-five factoren), veerkracht, coping, huidige psychische symptomen en emotionele verwaarlozing tijdens de jeugd. Ze vonden een positieve relatie tussen veerkracht en extraversie. Twee van de kenmerken van extraversie zijn geneigdheid tot positief affect en veel sociaal contact, dit laatste kenmerk is ook één van Earvolino-Ramirez' bepalende kenmerken. Een andere interessante bevinding uit hun onderzoek is dat kinderen met een hoge mate van veerkracht minder problematiek lieten zien in hun huidige functioneren terwijl ze ook hoger scoorden op vroege emotionele verwaarlozing. Hierin herkennen we het al eerder besproken 'steeling effect' (Rutter, 2006): in sommige gevallen maakt eerder trauma mensen veerkrachtig, vergelijkbaar met de werking van een vaccinatie.

In andere studies wordt temperament geassocieerd met veerkracht. Kesebir, Gundogar, Kucuksubasi en Yaylaci (2012) onderzochten onder 100 depressieve patiënten hun temperament (TEMPS-A) en veerkrachtscores (RSA). Zij vonden een duidelijk positief effect van een hyperthymisch temperament op veerkracht. Dit temperament wordt gekenmerkt door een positief affect en onder andere de neiging tot sensation seeking. Kesebir et al. (2012) beargumenteren dat deze neiging tot sensation seeking van mensen met een hyperthymisch temperament een beschermende factor is tegen passief vermijdingsgedrag, dat een bekende risicofactor is voor depressie. Een ander aspect van het hyperthymisch temperament is reward dependency (TPQ) een karaktertrek die ook Simeon et al. (2007) vinden bij veerkrachtige jongeren. Reward dependency wil zeggen dat het individu erg gevoelig is voor beloningen in het algemeen, dus bijvoorbeeld veel inzet zal tonen wanneer dat naar verwachting iets positiefs in de toekomst op zal leveren. Tot slot laten Simeon et al. (2007) een duidelijk relatie zien met een veilige gehechtheid, dat wil zeggen dat veilig gehechte kinderen een hogere mate van veerkracht lijken te hebben.

Een ander persoonlijkheidsaspect dat vaker met veerkracht in verband wordt gebracht is een interne locus of control, oftewel de mate waarin een individu het idee heeft invloed uit te kunnen oefenen op zijn of haar omstandigheden (Kesebir et al., 2012; Werner & Smith, 1992). Werner en Smith (1992) rapporteren in hun longitudinale studie van de kinderen van het Hawaïaanse eiland Kauai meerdere temperament aspecten bij veerkrachtige kinderen: '... active, affectionate, cuddly, goodnatured, and easy to deal with... agreeable, cheerful, friendly, responsive, and sociable'. Dit zijn kenmerken die sterk overeenkomen met de eerdergenoemde persoonlijkheidskenmerken extraversie en het hyperthymisch temperament. Naast de genoemde persoonlijkheidskenmerken blijkt dat hogere cognitieve capaciteiten ook een hogere mate van veerkracht voorspellen. Werner (2005) ontdekte ook in haar Kauai studie dat veerkrachtige kinderen rond hun tiende levensjaar beter scoorden op testjes die probleemoplossend vermogen maten en beter konden lezen dan de kinderen die niet veerkrachtig bleken. Tevens komt uit haar onderzoek naar voren dat deze kinderen vaak over een speciaal talent beschikten waar ze zich bewust van waren en waar ze een mate van trots in vonden.

Hoewel omgevingsfactoren ook een grote rol spelen in de ontwikkeling van veerkracht is het toch opvallend dat temperament en persoonlijkheid zulke sterke voorspellers lijken te zijn. Kesebir et al. (2012) schrijven zelfs: 'However, even in children coming from families with a high level of intra-familial conflicts and abuse, resilience was predicted by easy temperament.' Ondanks dat onderzoekers in de psychologische traditie hebben laten zien dat veerkracht in belangrijke mate een persoonlijke aangelegenheid is, zijn onderzoekers verder gaan kijken naar de rol van omgevingsfactoren. Om de veerkracht van mensen te versterken kan het immers ook van nut zijn om hun sociale omgeving te betrekken en aan te passen. Daar leggen we in het volgende hoofdstuk de nadruk op.

Praktijkvoorbeeld: de 'Grow it!' app

Vooral jongeren hebben het zwaar te verduren gehad tijdens de coronacrisis. Tijdens de lockdowns waren scholen voor langere tijd gesloten en konden allerlei activiteiten die jongeren hard nodig hebben voor hun sociale ontwikkeling niet doorgaan, van sporten tot festivals bezoeken, en van spelletjes spelen in het buurthuis tot thuis of buiten hangen met een groep vrienden. Veel jongeren kregen daarom te kampen met eenzaamheid, stress, angsten en depressieve gevoelens. Bovendien bracht de coronacrisis veel onzekerheid met zich mee. Jongeren verloren hun bijbaantje en liepen onderwijsachterstanden op. Niet alleen de situatie waarin ze zich bevonden, maar ook hun toekomstperspectief kwam op losse schroeven te staan. Onderzoekers in de kinder- en jeugdpsychiatrie en -psychologie van de Erasmus Universiteit Rotterdam ontwikkelden daarom de 'Grow-It!' game-app om inzicht te krijgen in de emoties van jongeren en hen te helpen met de crisissituatie om te gaan. Jongeren kunnen de app gratis downloaden. Gebruikers krijgen vijf keer per dag op willekeurige momenten een vragenlijst via de app met vragen over slaap, beweging, sociale contacten en positieve/negatieve gevoelens. Het bijhouden van die vragenlijsten kan voor jongeren als een soort dagboek fungeren en inzicht geven in hun ontwikkeling en emoties. Daarnaast krijgen gebruikers van de app elke dag een challenge waarmee ze worden aangespoord om activiteiten te ondernemen of hun gevoelens te delen, zoals het bakken van een taart voor de burens of het geven van een compliment aan een vriend of vriendin over zijn/haar goede eigenschappen. De initiatiefnemers hopen dat jongeren door het gebruik van de app zichzelf beter leren kennen en vaardigheden ontwikkelen om met stressvolle situaties om te gaan. De app is hiermee een interessant initiatief om de individuele veerkracht van jongeren te helpen versterken.

Zie: <https://www.growitapp.nl/>

2. Veerkracht vanuit sociaal perspectief: het mesoniveau als aangrijpingspunt

Lang betekende de term veerkracht het vermogen van een individu om tegenspoed te overwinnen en zijn of haar normale ontwikkeling voort te zetten. Aandacht voor de omgeving was daarbij slechts een afgeleide van de mate waarin een individu zich staande weet te houden onder moeilijke omstandigheden. Hoewel een ecologisch model al sinds de jaren zeventig belangrijk is voor sociale beroepen, werd eerder voorbijgegaan aan de implicaties van een ecologische kijk op veerkracht. De ontwikkeling van het veerkrachtperspectief in het sociale domein loopt gelijk aan de verbreding van de leefwereld in Bronfenbrenners model. Waar aanvankelijk de focus lag op interne kenmerken van het microniveau, is steeds meer de sociale laag van de interactie met anderen in beeld gekomen. Daar gaan we in dit tweede hoofdstuk nader op in.

Het sociaalecologische perspectief op veerkracht vindt zijn herkomst in de jaren 70. In de reviews die over de herkomst en de ontwikkeling van het begrip veerkracht in dit perspectief zijn geschreven (o.a. Aburn, Gott, & Hoare 2016; Brand & Jax, 2007; Folke et al., 2010; Folke, 2016) wordt duidelijk dat het een beschrijvend begrip is dat gaandeweg een normatieve lading krijgt: veerkracht is op zichzelf genomen wenselijk. Hiermee hangt samen dat er ook inhoudelijk iets verandert: van een begrip wordt het een manier van denken. Folke beschouwt veerkracht niet zozeer als een vastomlijnd begrip, maar eerder als een benadering: 'resilience approach' of 'resilience thinking' (2016). Veerkracht is niet zozeer het vermogen om 'terug te veren' en stabiliteit te herstellen na een ingrijpende verandering, als wel het vermogen om zich aan te passen en constructief mee te veranderen.

Dat de wisselwerking tussen individuen en hun sociale omgeving in het denken over veerkracht in beeld kwam, is niet in het minst dankzij het werk van Michael Ungar, familietherapeut en hoogleraar sociaal werk aan de Dalhousie University in Canada, waar hij sinds 2002 het Resilience Research Center (RRC) leidt. Van daaruit doet men onderzoek naar paden van veerkracht in uiteenlopende culturen met een focus op kinderen en jongeren, en ontwikkelt men veerkrachtmeetinstrumenten en trainingen in de vorm van workshops en conferenties. Door middel van samenwerkingsverbanden met onderzoekers, beleidsmakers en klinici over de hele wereld is het RRC een wereldberoemd middelpunt van expertise geworden om jongeren, gezinnen en gemeenschappen te ondersteunen op hun weg naar psychologisch, sociaal, cultureel en fysiek welzijn.

2.1 Hulpbronnen

In zijn werk beschrijft Ungar veerkracht als het vermogen van mensen om psychologische, sociale, culturele en fysieke hulpbronnen aan te spreken wanneer ze ernstige tegenslag ervaren om op die manier hun eigen welzijn veilig te stellen. Daarbij wenden mensen hun vermogen aan om individueel en collectief te kunnen onderhandelen over die hulpbronnen, zodat ze op een cultureel betekenisvolle manier ingezet kunnen worden. Persoonlijkheidskenmerken en bepaalde vaardigheden van het kind of de volwassene in kwestie spelen daarbij een rol, maar de veerkrachtbronnen waar Ungar aandacht voor vraagt zijn gesitueerd in de sociale context; het gaat om netwerken thuis, op school en in de gemeenschap, maar ook om bronnen van betekenisgeving op cultureel vlak en binnen het bredere maatschappelijke veld waarin waarden en praktijken impact hebben op hoe kinderen en jongeren opgroeien, en op hoe volwassenen zich verder ontwikkelen. Aangezien het werk van Ungar zich voornamelijk richt op jeugdigen, is deze these vergelijkbaar met wat we in Nederland hebben leren kennen als de pedagogische civil society (De Winter, 2011), al dient opgemerkt dat daarin van het begrip veerkracht nog geen sprake was. De Winter beschrijft de pedagogische civil society als een breed pedagogisch netwerk om jeugdigen heen, waarbinnen niet alleen ouders zich verantwoordelijk voelen voor de opvoeding van hun kinderen, maar ook anderen uit de directe sociale omgeving betrokken zijn bij het welzijn van de jeugd. In dit brede perspectief op een sterke, gezonde pedagogische basis in de sociale omgeving van kinderen en jongeren wordt meer nadruk gelegd op beschermende factoren dan op risicofactoren. Er wordt niet alleen gekeken naar de individuele capaciteiten van jeugdigen, maar ook naar de ondersteunende relaties die zij in hun omgeving ervaren, en naar de mogelijkheden die ze hebben om invloed uit te oefenen op zaken die hen aangaan.

Veerkracht in de lijn van Ungar begrijpen impliceert aldus Vandamme (2019) om het niet te zien als de som van protectieve factoren, maar eerder als een wisselwerking tussen risicofactoren en protectieve factoren. Een door Ungar vaak aangehaald voorbeeld (zie kader) gaat over een Canadees opvangcentrum voor jongeren in de marge van de samenleving: die hebben soms in eerste instantie vooral baat bij een plek die 'veilig' is tegen inmenging van professionals en waar ze onder begeleiding van betrokken vrijwilligers als volwaardig persoon worden benaderd. Hulpverleningsaanbod kan pas goed landen wanneer jongeren zich gerespecteerd voelen en een oprechte vertrouwensband met professionals kunnen opbouwen. Juist jongeren die het van huis uit niet gewend zijn om iemands onverdeelde aandacht te krijgen kunnen enorme stappen in hun ontwikkeling zetten als volwassenen op een passende manier weten aan te sluiten bij hun leefwereld. In wetenschapstaal: Geëngageerde en transformatieve relaties tussen volwassenen en jongeren hebben de grootste impact op jongeren die het meest gemarginaliseerd zijn. Dit wordt ook wel differentiële impact genoemd. Het toont aan dat de factoren die bijdragen aan veerkracht, zoals betrokkenheid, sterk contextgevoelig zijn. Voor jongeren met de minste middelen kan betrokkenheid hun levenstraject meer beïnvloeden dan voor jongeren met meer toegang tot ondersteuning.

Veerkracht is dus geen individuele kwaliteit, maar een kwaliteit van de interactie tussen individuen en hun omgeving. Het gebruik van deze multisystemische sociaalecologische veerkrachttheorie levert dan ook een dieper inzicht op in de processen die bijdragen aan een positieve ontwikkeling onder stress. Het kan sociale professionals en beleidsmakers ook een breder perspectief bieden op principes voor het ontwerpen en implementeren van effectieve interventies.

Tegelijk is er ook een algemene lijn in Ungar's werk te bespeuren, gebaseerd op longitudinale onderzoeks- en evaluatieprojecten in meer dan een dozijn landen, met speciale focus op de veerkracht van gemarginaliseerde kinderen en gezinnen, en volwassenen die geestelijke gezondheidsproblemen hebben. Deze studies hebben zich meer bepaald gericht op de veerkracht van kinderen en gezinnen die te maken hebben met welzijns- en geestelijke gezondheidszorg, vluchtelingen- en immigrantenjongeren en veerkracht van de gemeenschap, inclusief weerbaarheid tegen gewelddadig extremisme. Hoe groot hun tegenslagen en problemen ook zijn, en op welke terreinen de moeilijkheden ook tot uiting komen, volgens Ungar hebben opgroeiende kinderen en jongeren overal ter wereld behoefte aan negen zaken:

- 1 Structuur: elk kind heeft behoefte aan een zekere mate van voorspelbaarheid en structuur. Het geeft hen zelfs een heel belangrijk signaal: dat hun opvoeders van hun houden. Kinderen zijn dus gebaat bij heldere regels. Jongeren zijn gebaat bij toenemende verantwoordelijkheid.
- 2 Consequenties: elk kind wil ervaren dat er bepaalde consequenties verbonden zijn aan acties. Straffen moeten begrijpelijk zijn, en er moet een mogelijkheid zijn om zichzelf of de opgelopen schade te herstellen.
- 3 Ouder-kind connecties: kinderen willen graag in verbinding staan met hun ouders, ook al verandert het uitzicht van die verbinding met de leeftijd. Soms is een knuffel of een gedeelde maaltijd krachtiger dan woorden.
- 4 Heel veel sterke banden: kinderen groeien op in een omgeving waar veel ondersteunende relaties met andere volwassenen dan de ouders enorm van pas komen. Zorg ervoor dat kinderen en jongeren positief kunnen worden opgemerkt buiten het gezin. It takes a village to raise a child.
- 5 Een krachtige identiteit: als volwassenen spiegelen wij het gedrag en de affectie van onze kinderen. Op hun beurt moeten jeugdigen kunnen experimenteren met verschillende identiteiten, maar ook worden gewezen op de consequenties van die keuze.
- 6 Gevoel van agency: kinderen willen graag weten dat hun gedrag ertoe doet. Dit leren ze het best in situaties waarin ze 'manageable amounts of risk' moeten nemen die passen bij hun leeftijd. Wanneer dan grenzen overschreden worden, kunnen lessen worden getrokken.
- 7 Gevoel van erbij horen: kinderen moeten bevestigd worden in hun lidmaatschap van de groep. We willen hen het gevoel geven dat we hen nodig hebben. Daarom willen we hen inzetten voor verschillende activiteiten die de groep ten goede komen.

- 8 Eerlijke en rechtvaardige behandeling: kinderen moeten worden beschermd tegen discriminatie op basis van kenmerken die er niet toe doen. Wanneer dit wel gebeurt, moeten we in staat zijn om hen te vertellen hoe we hiertegen kunnen strijden en hoe we dit te boven kunnen komen.
- 9 Fysieke en mentale veiligheid: Kinderen moeten toegang hebben tot gezondheidsbronnen zoals goede huisvesting, degelijke scholen, en ouders die voldoende tijd hebben om naar hun kinderen om te zien. Bij afwezigheid van deze bronnen, moet in het informele network worden gekeken: "Before we send an anxious child to a psychiatrist, look at what we can do to make the child feel safer. Before we call the police to deal with a delinquent or violent child, see if there is an extended family member who is willing to help care for the child temporarily."

2.2 Relaties

Ungars perspectief op veerkracht weerspiegelt een meer pluralistisch begrip dan voorheen gangbaar was in het sociale domein: Het is niet alleen gericht op de jeugd zelf, maar ook op de relaties die jeugdigen aangaan en op de sociale context die hen omringt. In wat voor gemeenschappen laten we jeugdigen opgroeien en welke middelen worden hen daarbinnen ter beschikking gesteld (Sieckelink & Kaulingfreks, in druk)? Er is binnen dit perspectief ook aandacht voor de grotere systeemkenmerken die van invloed zijn op de toewijzing van middelen aan gemeenschappen, de gelijke of ongelijke toegang tot sociale voorzieningen en de impact van mondiale politieke en economische ontwikkelingen op het welzijn van gezinnen en gemeenschappen. Op deze manier wordt het begrip veerkracht meer een collectief en inherent politiek begrip: het roept de vraag op of de verdeling van middelen wel evenredig is aan de mate waarin mensen zijn blootgesteld aan tegenslag.

Om veerkracht te kunnen bevorderen moeten sociale professionals dan ook rekening houden met de interacties tussen verschillende sociale en maatschappelijke spelers, en met het vermogen van de jeugd, en vooral van de volwassenen die hen omringen in de context van een bredere gemeenschap, om te onderhandelen over middelen. Bronnen die ondersteunend zijn in de ontwikkeling van jeugdigen zijn altijd onderhandelbaar en dienen ook als dusdanig te worden aangeboden. Daarnaast moeten we de rol die cultuur en maatschappelijke context spelen in het collectieve proces van veerkrachtontwikkeling erkennen. Het belang van cultuur en context heeft gevolgen voor de geschiktheid en relevantie van middelen, reacties en interventies. Bepaalde methoden en interventies kunnen bijvoorbeeld minder effectief zijn, of mensen kunnen bepaalde vormen van hulpverlening afwijzen omdat die niet goed aansluiten bij, of te weinig getuigen van inzicht in hun culturele achtergrond en identiteit. In meest fundamentele zin gaat dit volgens Ungar over hoe we volksgezondheid benaderen en wanneer we het als professional goed doen in de ogen van de mensen die er het meest behoefte aan hebben. Op deze manier is dit begrip van veerkracht dus uiteindelijk contextueel en cultureel bepaald.

Wat is nu voor de sociale professional het belang van deze ontwikkeling in de interpretatie van het begrip veerkracht? Ungars definitie verschuift ons begrip van veerkracht van een individueel concept, tot voor kort populair bij Westers opgeleide onderzoekers en dienstverleners, naar een meer relationeel begrip van welzijn ingebed in een sociaalecologisch kader. Op deze manier begrepen, houdt veerkracht in dat individuen de capaciteit hebben om bronnen te vinden die hun welzijn bevorderen, terwijl ook wordt benadrukt dat het aan families, gemeenschappen en overheden is om deze hulpbronnen beschikbaar te stellen op manieren die individuen waarderen. In die zin is veerkracht het resultaat van zowel succesvolle navigatie naar middelen als onderhandelingen over manieren waarop die middelen op een zinvolle wijze kunnen worden verstrekt.

Praktijkvoorbeeld: de jongerenvoorziening Angel's Nest

Het programma 'Angel's Nest' van de Youth of Today Society in het koude, noordelijke Whitehorse, Canada, heeft ervoor gezorgd dat jongeren die een groot deel van hun tijd op straat doorbrengen, gebruik kunnen maken van een inloopcentrum en uit de problemen blijven. De Youth of Today Society is een inspirerend voorbeeld van hoe jongeren veerkracht kunnen ervaren door ze in contact te brengen met volwassenen die naar hen luisteren en door een programma te ontwikkelen dat is afgestemd op hun behoeften. Het project begon met een eenvoudig idee: veel van de jonge mensen die rondhingen in de straten van Whitehorse (de meesten van hen waren inheemse jongeren met ouders die het slachtoffer waren van culturele genocide door gedwongen plaatsing op internaten toen ze zelf jong waren) hadden behoefte aan een veilige plek om hun tijd door te brengen en elke dag een warme maaltijd te kunnen nuttigen. Het faciliteren van zo'n plek was het oorspronkelijke doel van het programma. Een gebouw werd geschonken door een lokaal bedrijf en vervolgens gerenoveerd tot een inloopcentrum met comfortabele banken, computers zodat jongeren online op sociale media konden gaan, en, als lokkertje om jongeren uit de kou te halen: elke dag een warme driegangenmaaltijd. Het centrum, opgericht door een bijstandsmoeder, draaide jarenlang op donaties totdat de overheid het belang inzag van deze veilige plek voor jongeren. Politie, sociale dienstverleners en andere dienstverleners erkennen vandaag de dag allemaal dat Youth of Today jongeren de steun geeft die ze nodig hebben. Maar aanvankelijk zagen diezelfde professionals Youth of Today als een geweldige kans om cliënten te vinden voor hun diensten. Het centrum werd gebombardeerd met verzoeken van zorgprofessionals, onderwijzers en drugs- en alcoholconsulenten die een hulpverleningsaanbod in het centrum wilden opzetten. De directie van het centrum liet de jongeren binnen, maar liet de professionele hulpverleners buiten de deur staan aangezien de jongeren die het centrum bezochten niet om die diensten hadden gevraagd. Wat het centrum wel nodig had, waren koks. Professionals die als minder intimiderend werden ervaren zoals verpleegkundigen en psychologen werden uitgenodigd om naar het centrum te komen en te helpen bij het bereiden van maaltijden. Onnodig te zeggen dat dit aanbod in eerste instantie niet goed viel bij de zorginstellingen. Professionele zorg- en hulpverleners hielden vol dat het eigenlijk niet hun taak was om het centrum op zo'n praktisch niveau mee te helpen runnen. Maar toen ze na verloop van tijd toch instemden om mee te helpen koken, gebeurde er iets magisch. De jongeren die het centrum bezochten gingen deze professionals opzoeken voor hulp. Het duurde niet lang voordat het koken van pasta veranderde in discussies over veilige seks, drugsmisbruik en zelfmoord. Er werd rouwondersteuning verricht, maar niet op de conventionele manier in therapiezaaltjes. Youth of Today is een prachtig voorbeeld dat volgens Ungar laat zien hoe de deelnemers en organisatoren van een informeel ondersteuningsinitiatief kunnen onderhandelen over datgene wat in hun ogen nodig is en hoe zij ervoor kunnen zorgen dat het programma op een manier wordt aangeboden die deelnemers als zinvol ervaren.

Uit: Ungar, M. (Ed.) (2012). *The Social Ecology of Resilience. A Handbook of Theory and Practice*, p. 91-98.

3. Veerkracht op het niveau van ecosysteem en samenleving

In dit derde hoofdstuk gaan we in op het macroniveau van samenleving en ecosysteem (zoals Bronfenbrenner dat benoemt). Professionals worstelen juist in het sociaal domein vaak met de vraag op welke schaalniveaus zij zich kunnen en willen richten. Zij zijn gemotiveerd en goed toegerust om individuele mensen te helpen, hebben ook vaak methodieken om groepen te ondersteunen, maar aarzelen als het gaat om het niveau van de samenleving. Aan de ene kant worden zij in hun werk geconfronteerd met ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen, bijvoorbeeld wanneer overheden bezuinigen op voorzieningen waarvan zij als professional zien dat die cruciaal zijn. Aan de andere kant is er in sociale opleidingen nog weinig aandacht voor mogelijkheden om bredere maatschappelijke ontwikkelingen te agenderen of beleid te beïnvloeden en leeft de terechte vraag of je als individuele professional veel invloed hebt op beleidsontwikkelingen en institutionele kaders op macroniveau. De laatste jaren komt er opnieuw meer aandacht voor kritische professionals in de opleidingen en profileren ook beroepsverenigingen zich weer meer als kritische organisaties die ook het agenderen van sociale vraagstukken en het werken aan collectieve belangenbehartiging in relatie tot overheden nastreven.

Het veerkracht perspectief zoals wij dat hier aan de hand van Bronfenbrenner presenteren laat goed zien hoe de drie niveaus met elkaar verbonden zijn en elkaar versterken waar het gaat om het ontstaan en de aanpak van sociale problematiek. Neem de documentaire *Schuldig*, die gaat over armoede in Amsterdam Noord⁹. Daarin wordt duidelijk dat armoede en schulden niet goed zijn op te lossen op het individuele niveau, maar dat je voor een structurele aanpak ook moet kijken naar verschillen in sociaaleconomische status, voorzieningen in wijken, en het beleid van lokale en nationale overheden. Een breed maatschappelijk perspectief is met andere woorden nodig.

Ideeën op macroniveau kunnen inspiratie bieden voor handelingsperspectieven op de andere niveaus. Dat mag blijken in dit hoofdstuk, waar we onder meer ingaan op veerkrachtige steden en samenlevingen, de donut economie en de *capability* benadering.

3.1 Veerkrachtige steden en samenlevingen

Uitgangspunt van de ecologische benadering van veerkracht is dat de omgeving van invloed is op de menselijke ontwikkeling. Aspecten van die omgeving zijn onder meer het sociale, politieke, economische, culturele en fysieke. De schaal loopt van de straat en de buurt via de stad en het land naar de hele wereld. Er zijn ideeën over de veerkrachtige samenleving of de veerkrachtige stad die al dergelijke aspecten samenbrengen. Concepten van een veerkrachtige samenleving zien we bijvoorbeeld bij de Amerikaanse non-profit Foundation for Resilient Societies¹⁰, die als missie heeft om onmisbare infrastructuur te maken tegen de impact van crises. Modellen van een veerkrachtige stad noemen verschillende bouwstenen, zoals economie, samenleving, natuurlijk milieu en bestuur (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling¹¹), of *partnerships*, *self-sufficiency*, engagement en opleiding (RAND Corporation)¹².

Het model van de Amerikaanse Rockefeller Foundation plaatst alle aspecten in een cirkel en daar gaan we hier wat nader op in¹³. De Foundation heeft ter gelegenheid van haar honderdjarig bestaan honderd steden gesubsidieerd om aan veerkracht te werken; Rotterdam en Den Haag deden mee en inmiddels is een netwerk van meer dan tweehonderd steden gevormd. Stedelijke veerkracht wordt in het model van de Foundation omschreven als “the capacity of individuals, communities, institutions, businesses, and systems within a city to survive, adapt, and grow no matter what kinds of chronic stresses and acute shocks they experience”. Om veerkracht te versterken moeten projecten niet alleen toekomstgericht zijn en bewust omgaan met risico's, maar ook inclusief en integraal zijn. Integraal

9 Zie: <https://www.human.nl/schuldig/over-schuldig.html>

10 Zie: <https://www.resilientsocieties.org/>

11 Zie: <https://www.oecd.org/regional/resilient-cities.htm>

12 Zie: <https://www.rand.org/well-being/community-health-and-environmental-policy/centers/climate-resilience/projects/cities-urban-resilience.html>

13 Zie: <https://resilientcitiesnetwork.org/>

wordt uiteengelegd in vier dimensies of vier delen van de cirkel: Health & Wellbeing; Economy & Society; Infrastructure & Environment; en Leadership & Strategy. Iedere dimensie kent drie doelen, bijvoorbeeld bij gezondheid en welzijn gaat het om: Meets Basic Needs, Supports Livelihoods and Employment, en Ensures Public Health Services. De hele cirkel biedt op die manier steden concrete handvatten om integraal aan veerkracht te werken. Professionals kunnen bekijken aan welke delen van de veerkrachtcirkel ze een bijdrage kunnen leveren, bijvoorbeeld in het sociaal domein.

Voor veerkrachtige steden en samenlevingen geldt dat duurzame ontwikkeling een belangrijke focus is, hetgeen niet verwonderlijk is als je kijkt naar de klimaatcrisis en naar de ecologische voet waarop vooral in de rijke landen wordt geleefd. Daarbij zijn de duurzame ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties (2015)¹⁴ van belang. Die gaan onder meer over armoedebestrijding, goede gezondheid en welzijn, gelijkheid, goed onderwijs, eerlijk werk, duurzame steden en gemeenschappen, verantwoorde consumptie en productie, klimaatactie en partnerschap. Het zijn doelen die bijdragen aan een veerkrachtig ecosysteem en aan veerkrachtige steden en samenlevingen. Wanneer (groepen) mensen bijvoorbeeld in goede gezondheid en welzijn verkeren en vast werk hebben met goede arbeidsvoorwaarden, dan zijn ze weerbaar en kunnen ze veerkrachtig reageren op wat er aan stress en shocks op hun gemeenschap, stad of samenleving afkomt in moeilijke tijden, zoals tijdens een pandemie.

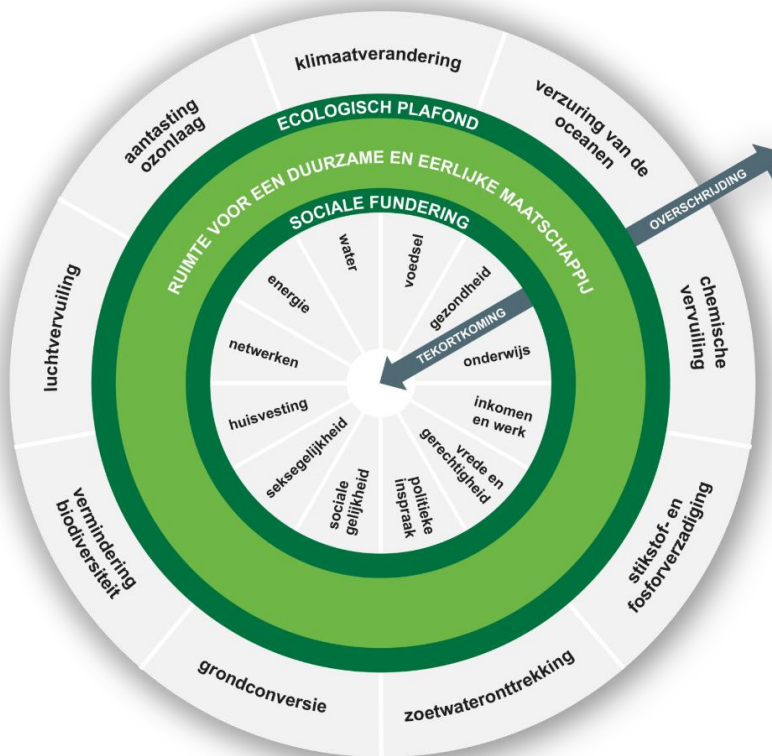
De duurzame ontwikkelingsdoelen wijzen in een andere richting dan de huidige manier waarop de economie is georganiseerd, die vastloopt in onherstelbare schade aan de planeet. Daarom zijn alternatieven nodig voor de huidige economische ordening. Daar zijn verschillende ideeën voor geopperd en als het gaat om veerkracht dan is vooral het idee van de donut economie van Kate Raworth (2017) interessant.

3.2 Donut economie

Raworth richt zich, anders dan de dominante neoklassieke economische theorie die gericht was op onbegrensde groei en economische vooruitgang, op het huishouden van de planeet en de behoeften van alle menselijke en niet-menselijke bewoners ervan. Ze pleit voor een economisch systeem waarin niemand misbruik kan maken van aardse ecosystemen voor eigen gewin, en waarin sociale rechtvaardigheid, menselijke waardigheid en welzijn zijn weggelegd voor iedereen. Met haar economische model van de donut pleit Raworth voor circulair denken en handelen. De binnenste ring van de donut vormt het sociale fundament, een niveau van ontwikkeling en welbevinden waar niemand onder zou moeten komen, want dan heb je honger of kun je bijvoorbeeld niet lezen en schrijven. De buitenste ring vormt het ecologische plafond waar je onder moet blijven, want anders ontstaat klimaatverandering, raken natuurlijke hulpbronnen uitgeput en dreigt een verlies aan biodiversiteit. Tussen die twee ringen zit de eigenlijke donut, de ruimte waarin aan de behoeften van allen tegemoet kan worden gekomen binnen de middelen en mogelijkheden van de planeet. De donut vormt een veilige en rechtvaardige ruimte voor allen, waar inclusieve en duurzame economische ontwikkeling plaatsvindt. Raworth's model is gebaseerd op een andere manier van denken over economie, waarin niet lineaire vooruitgang centraal staat, maar organische verbondenheid tussen mensen onderling en de planeet, en waarin ruimte ontstaat voor het herverdelen van welvaart en het herstellen van onze natuurlijke omgeving. Vanuit deze nadruk op herstel en een bewuste, duurzame omgang met de ons gegeven hulpbronnen draagt de donut economie bij aan veerkrachtige samenlevingen. Dat hangt ook samen met de vraag waarmee Raworth begon:

“If humanity’s twenty-first-century goal is to get into the Doughnut, what economic mindset will give us the best chance of getting there?”
(Raworth, 2017, p. 10)

¹⁴ Zie: <https://sdgs.un.org/goals>

Figuur 2. De donut economie van Raworth (2017)

Het antwoord dat Raworth na haar onderzoek gaf kan worden samengevat in zeven manieren om te denken als een 21e-eeuwse econoom:

- 1 Verander het doel. Realiseer de rechten van alle mensen en laat mensen tot bloei komen binnen de mogelijkheden van onze planeet.
- 2 Zie de 'big picture' van economie verankerd in de samenleving en de natuur; kijk naar de markt, de staat als partner, de rol van het huishouden en de creativiteit van de commons – die kunnen allemaal bijdragen en effectief samenwerken.
- 3 Koester de menselijke natuur, die veel rijker is dan de homo economicus: we zijn sociaal, afhankelijk van elkaar en van de natuur.
- 4 Begrijp systemen. De dynamiek van de economie is te begrijpen vanuit systeemdenken als een steeds ontwikkelend complex systeem met feedbackloops, dat rentmeesterschap vraagt.
- 5 Ontwerp gericht op (her)verdeling van rijkdom. Want ongelijkheid is geen economische noodzaak maar een ontwerpfout.
- 6 Ontwerp om te regenereren, zodat een circulaire economie wordt geschapen. Want ecologische afbraak is het resultaat van het huidige ontwerp.
- 7 Wees agnostisch over groei. Vandaag de dag hebben we economieën die moeten groeien, ongeacht of ze ons doen floreren; wat we nodig hebben zijn economieën die ons laten floreren, ongeacht of ze groeien.

Met deze zeven manieren kunnen de economieën van vandaag veranderd worden in economieën die *als ontwerp* al zijn gericht op rechtvaardige verdeling en op regeneratie, op sociale wederkerigheid en floreren van mensen. Het gaat daarbij niet alleen om nieuw economisch denken maar ook om nieuw economisch doen, door mensen die experimenteren. Met nieuwe business modellen, *collaborative commons*, *regenerative design*, de kracht van zelforganisatie – als stappen op weg naar verandering van het systeem. Wij voegen daaraan toe dat het ook stappen zijn naar een veerkrachtig systeem.

Voor het werken aan veerkracht vanuit het sociaal domein is het van belang, dat de binnenring van Raworth een niveau van welbevinden aangeeft waar niemand onder mag komen. Dat is het fundament

dat een verzorgingsstaat wil bieden, maar dat ook in Nederland de laatste decennia onder druk is komen te staan. De gevolgen daarvan zijn voor professionals in het sociaal domein merkbaar en ze zijn zichtbaar voor krantenlezers en politici: groeiende aantallen dak- en thuislozen, groeiende aantallen mensen die in armoede leven (ook zogenoemde 'werkende armen') en die gebruik maken van voedselbanken, een groeiend aantal mensen met psychische problemen op straat (met 'verward gedrag'). Critici van de aanhoudende bezuinigingen op de verzorgingsstaat spraken al langer van verwaarlozing van de publieke sector, maar tijdens de coronacrisis werd het voor iedereen onontkoombaar duidelijk dat vitale beroepen tot de slechtst betaalde sectoren in de samenleving horen. Juist met het oog op veerkracht en als voorbereiding op mogelijke nieuwe pandemieën en andere crises is verhoging van het niveau van de basisvoorzieningen noodzakelijk. In het sociaal domein discussieert men daar al langer over in termen van versterking van de sociale basisinfrastructuur. Maar of de politiek bereid is de daarvoor noodzakelijke investeringen te doen valt nog te bezien.

Amsterdam Donut Stad

De gemeente Amsterdam wil de eerste stad worden waarin de ideeën van de donut economie zoveel mogelijk worden gerealiseerd. Daartoe is een brede Donut Coalitie gevormd, waarin wordt samengewerkt door de gemeente, civil society organisaties, burgerinitiatieven, (sociaal)ondernemers, kennisinstellingen en anderen. Kate Raworth heeft een Stadsdonut voor Amsterdam ontwikkeld: een raamwerk dat structureel ingaat op ecologische en sociale thema's in de stad en de steden waar het consumptiegedrag in Amsterdam invloed op heeft. De Stadsdonut voor Amsterdam dient uiteindelijk om richting te geven aan de keuzes die Amsterdam maakt en het beleid dat de stad voert. Er is een plan voor 2020-2025 en een doel van een circulaire economie in 2050, waarin materialen en grondstoffen worden hergebruikt en geen afval meer wordt geproduceerd. De coalitie zet eerst in op drie kansrijke categorieën van producten, materialen en grondstoffen, de zogenaamde waardeketens. Met deze categorieën ziet de gemeente mogelijkheden om invloed uit te oefenen en resultaat te behalen. Het gaat om voedsel en organische reststromen, consumptiegoederen en gebouwde omgeving. Amsterdam beoogt zoveel mogelijk lokaal en regionaal geproduceerd, gezond voedsel te gaan consumeren en voedselverspilling tegen te gaan. De gemeente wil daarnaast minder nieuwe consumptiegoederen kopen en het hergebruik en delen van spullen stimuleren. Tot slot wil Amsterdam ervoor zorgen dat de gebiedsontwikkeling in de stad circulair wordt. Zo wordt gewerkt aan een stad die sociaal rechtvaardig en ecologisch veilig is, aan een veerkrachtige stad die is voorbereid op toekomstige crises en shocks. (Vgl. wat hierboven is gezegd over veerkrachtige steden.)

Zie: <https://www.amsterdam.nl/bestuur-organisatie/volg-beleid/coalitieakkoord-uitvoeringsagenda/gezonde-duurzame-stad/amsterdam-circulair-2020-2025/>

3.3 Capability benadering

Een veerkrachtige samenleving is meer dan een duurzame donut economie. De internationale definitie van sociaal werk gaat over het bijdragen aan een rechtvaardige samenleving en het realiseren van mensenrechten (zie hoofdstuk 4). Die ambitie kan op basis van verschillende, elkaar overlappende kernconcepten uitgedacht worden, bijvoorbeeld empowerment, hulpbronnen, kapitalen en *capabilities*. Verschillende perspectieven op deze kernconcepten bieden elk handvatten voor het handelen van professionals. Wij gaan hier nader in op de *capability* benadering omdat die past bij het werken aan niet alleen veerkracht, maar ook aan de binnenste ring van de donut economie van basale bestaanszekerheid, en aan het realiseren van mensenrechten. De *capability* benadering wordt al jarenlang gebruikt voor het Human Development Report van de Verenigde Naties en vormt een van de

grondslagen voor de Sustainable Development Goals uit 2015, die, zoals hierboven aangegeven, van belang zijn voor veerkrachtige samenlevingen.

Ten aanzien van veerkracht biedt de *capability* benadering een uitwerking en verdieping van de opmerking (die aan het slot van hoofdstuk 2 over het groepsniveau is gemaakt) dat gemeenschappen en overheden de hulpmiddelen voor veerkracht moeten bieden op manieren die individuen waarderen. Een cruciale vraag is immers in hoeverre de sociale, culturele, fysieke en politieke omgeving iemand de gelegenheid biedt om te doen wat zij/hij wil. De coronacrisis heeft laten zien hoe snel mensen zich kunnen aanpassen aan hun omgeving, in dit geval een omgeving met eisen over fysiek afstand houden en thuis werken. In andere gevallen kan die omgeving mensen stimuleren om hun keuzes voor het goede leven te realiseren, bijvoorbeeld door toegang tot onderwijs te bieden aan iedereen.

De *capability* benadering is ontwikkeld door econoom Amartya Sen en filosoof Martha Nussbaum. Een kracht van deze benadering is de verbinding van de ontwikkeling van individuele vermogens of bekwaamheden (*capabilities*) met maatschappelijke voorwaarden. Bij het realiseren van een betekenisvol leven gaat het niet alleen om datgene wat individuen doen om hun eigen welzijn te bevorderen, maar ook om de mogelijkheden die hen geboden worden binnen de maatschappelijke context waarin ze leven. Bijvoorbeeld bij armoede wordt ook naar de structurele oorzaken gekeken en zo wordt de valkuil vermeden om armoede alleen als een individueel probleem te zien. Tegelijkertijd gaat de *capability* benadering veel verder dan alleen het armoedevraagstuk, het gaat Sen en Nussbaum om 'het goede leven' en dat iedereen in staat is en in staat gesteld wordt het leven te leiden dat zij of hij wil, samen met anderen en in alle redelijkheid. Het gaat om vrije keuzes maken en die kunnen realiseren. De kansen en mogelijkheden voor dergelijke keuzes vormen ook een manier om *capabilities* te omschrijven. Menselijke ontwikkeling is de sleutel tot het leiden van het leven dat je graag wilt, daarom wordt ook wel gesproken van de *human development* benadering. Sen en Nussbaum waren in de jaren 90 bijvoorbeeld nauw betrokken bij het opstellen van de *Human Development Reports* van de Verenigde Naties.

Over de vraag om welke bekwaamheden het bij die menselijke ontwikkeling gaat, verschillen Sen en Nussbaum enigszins van mening. Sen wil vooral dat daarover een open en democratisch debat plaatsvindt en wil het antwoord daarom voorlopig open houden; Nussbaum (2011) heeft een lijst gemaakt van wat volgens haar de belangrijkste vermogens zijn en wil daarover in discussie gaan. Zij noemt:

- 1 Leven: in staat zijn een leven van normale lengte te leiden
- 2 Lichamelijke gezondheid: in staat zijn een goede gezondheid te hebben, met adequate voeding en huisvesting
- 3 Lichamelijke onschendbaarheid: in staat zijn vrij te bewegen, te leven zonder dreiging van geweld
- 4 Verbeeldingskracht en denken: in staat zijn je zintuigen te gebruiken, je voorstellingsvermogen, te denken en te redeneren (denk ook aan vrijheid in religie, kunst en wetenschap)
- 5 Gevoelens: in staat zijn te kunnen hechten aan dingen en mensen, lief te hebben, verdriet te hebben, woede te voelen
- 6 Praktische rede: in staat zijn om ideeën te vormen over het goede en hoe je je leven daarop kunt inrichten (denk aan gewetensvrijheid)
- 7 Sociale banden: in staat zijn met en voor anderen te leven, deel uitmaken van een gemeenschap
- 8 Andere biologische soorten: in staat zijn te leven met dieren, planten, de natuur te leven
- 9 Spelen: in staat zijn te lachen, spelen, recreëren
- 10 Vormgeving van de eigen omgeving: in staat zijn tot politieke, materiële en arbeidsparticipatie

Een aantal van deze vermogens (*capabilities*) komt overeen met bepaalde mensenrechten, zoals Nussbaum ook aangeeft. Bijvoorbeeld het recht op adequate huisvesting en gezondheidszorg. Een aantal andere vermogens is niet terug te vinden in de mensenrechten en die vermogens hebben vooral te maken met de filosofische invalshoek van het goede leven, bijvoorbeeld verbeeldingskracht, praktische rede en spelen. De mensenrechten benadering en de *capability* benadering zijn allebei gericht op een rechtvaardige en duurzame samenleving. Om zo'n samenleving dichterbij te brengen en te consolideren is in deze tijden van verschillende crises veel veerkracht nodig. Met andere woorden

een rechtvaardige en duurzame samenleving is volgens ons ook een veerkrachtige samenleving; en zowel de mensenrechtenbenadering als de *capability* benadering dragen daaraan bij.

De normatieve uitgangspunten van de benadering sluiten nauw aan bij de waarden en het handelingskader van professionals in het sociaal domein. Wel is er een vertaalslag nodig van de *capability* benadering naar het professioneel handelen. Daartoe biedt de bundel van Tirions, Blok en Den Braber (2019) inspiratie en voorbeelden uit zorg en welzijn, van werken in de wijk en met jongeren, over mensen met een beperking en mensen die in armoede leven. De kadertekst biedt een voorbeeld van hoe je mensen die in armoede leven een kansrijke en solidaire omgeving kunt bieden om tot bloei te komen.

Praktijkvoorbeeld: Verenigingen waar armen het woord nemen (Vlaanderen)

Amartya Sen ziet 'bevrijding van armoede' als een fundamenteel recht en laat zien dat daarvoor op drie niveaus voorwaarden nodig zijn. Op macroniveau moet de overheid zorgen voor basiswelvaart voor iedereen, ontwikkeling stimuleren van vermogens of bekwaamheden (*capabilities*) om je leven zo goed mogelijk zelf in te richten en een uitgebouwde democratie vormgeven waarin iedereen meebeslist. Op mesoniveau gaat het om arbeidsparticipatie die bijdraagt aan het ontwikkelen van die vermogens. Op microniveau gaat het om individuele toegang tot onderwijs en media, ook om te kunnen debatteren over onrechtvaardigheden.

In Vlaanderen bestaan 'verenigingen waar armen het woord nemen' die op alle drie de niveaus actief zijn. Zij ontvangen subsidie wanneer ze mensen die leven in armoede zich laten verenigen en wanneer zij hen het woord geven, werken aan maatschappelijke emancipatie en maatschappelijke structuren, dialoog en vorming bieden, en mensen die armoede kennen blijven opzoeken. Waardigheid, burgerschap en realisatie van sociale grondrechten gaan in de praktijk van deze verenigingen hand in hand.

In Antwerpen heeft zo'n vereniging bijvoorbeeld niet alleen een onthaal- en ontmoetingsruimte maar ook een sociale kruidenier waar mensen uit het verse kwaliteitsaanbod voor een bepaald bedrag per week mogen kiezen wat ze nodig hebben. Vrijwillige medewerkers uit de doelgroep participeren in alle activiteiten, bijvoorbeeld als buddy of coach en in conversatiegroepen. Zo breekt men ook uit de rollen van gever en ontvanger, en uit 'frustrerende aanbodgerichte machtsrelaties'. Het gaat om gelijkwaardige samenwerking en stappen zetten door kansen te bieden en keuzemogelijkheden te verruimen.

Bron: Tirions, Blok & Den Braber (2019, p. 170-174)

4. De rol van professionals bij het versterken van veerkracht in het sociaal domein

Veerkracht is van belang op drie niveaus, zo hebben we hiervoor laten zien: van individuen, van groepen en gemeenschappen, en van samenlevingen en ecosystemen. Op elk niveau kunnen professionals een rol spelen bij het versterken van de veerkracht. In dit hoofdstuk richten we ons op professionals in het sociaal domein en op hun mogelijkheden om aan veerkracht bij te dragen op micro-, meso- en macroniveau.

4.1 Micro niveau: aansluiten bij mogelijkheden

Veerkracht op microniveau krijgt binnen het sociaal werk vooral aandacht waar het gaat om het versterken van de mentale weerbaarheid en het 'doen-vermogen' van mensen die zich in kwetsbare posities bevinden. Vooral in relatie tot de sociale ondersteuning van jongeren is veerkracht een steeds vaker gehoord begrip¹⁵. Er wordt bijvoorbeeld veel geïnvesteerd in oplossingsgericht en talentgericht werken met jongeren uit lagere sociaaleconomische milieus die opgroeien in kwetsbare wijken, of jongeren die tot bepaalde risicogroepen worden gerekend omdat ze bijvoorbeeld vatbaar zijn voor middelengebruik, criminaliteit, radicalisering, psychosociale problematiek of schooluitval¹⁶. Interventies zijn er op gericht om het zelfvertrouwen en doorzettingsvermogen van jongeren te versterken, maar ook op hun vermogen om belangrijke hulpbronnen in hun sociale omgeving te herkennen en in te schakelen.

Wat een veerkrachtbenadering kenmerkt, ook waar het bijvoorbeeld gaat om de identiteitsvorming van jongeren, is een nadruk op de beschermende factoren¹⁷ die de mogelijkheden en kansen van jongeren helpen vergroten, in plaats van een nadruk op de risicofactoren die hen zouden kunnen schaden in hun ontwikkeling. Het begrip veerkracht hangt samen met een positieve benadering, waarin datgene centraal staat wat jongeren helpt om te gaan met uitdagingen, in plaats van alleen problemen of ongewenst gedrag te willen voorkomen. Het is daarbij niet alleen belangrijk om te kijken naar de individuele capaciteiten van jongeren, maar ook naar de ondersteunende relaties die zij in hun omgeving ervaren, en naar de mogelijkheden die ze hebben om invloed uit te oefenen op zaken die hen aangaan. Een veilige en sterke binding met familie en vrienden, rolmodellen in de directe omgeving en de mogelijkheid om te participeren in besluitvorming op school kunnen bijvoorbeeld allemaal bijdragen aan de positieve ontwikkeling van jongeren.

In relatie tot de problematiek rond radicalisering en extremisme wordt al langer gebruik gemaakt van het begrip veerkracht, vanuit het besef dat het verzachten van negatieve omstandigheden moeilijker is dan het versterken van positieve factoren. Verschillende beschermende programma's richten zich bijvoorbeeld op de individuele capaciteiten van jongeren om op een democratische manier voor hun idealen op te komen, om kritisch te denken en informatie te beoordelen, om sociale vaardigheden te ontwikkelen, en trots te zijn op een meervoudige, biculturele identiteit¹⁸. Ook voor zogenaamde risicjongeren die met gespecialiseerde jeugdzorg te maken krijgen zijn er aanpakken waarin veerkracht centraal staat, zoals de JIM aanpak¹⁹. JIM koppelt jongeren met meervoudige, complexe problematiek aan een natuurlijke mentor uit zijn of haar eigen, informele sociale netwerk. Deze mentor fungeert als rolmodel, maar ook als 'broker' of intermediair tussen de jongere en professionele hulpverleners. De mentor heeft een sterke vertrouwensband met de jongere en is een stabiele factor voor jongeren die vaak met veel wisselende hulpverleners te maken krijgen. De JIM mentor luistert oprecht naar de jongere en kan hem of haar helpen om oplossingen te vinden die het beste werken voor de jongere.

Bij alle verschillende veerkracht benaderingen wordt ervan uitgegaan dat de hulpverlening meer moet aansluiten bij hun mogelijkheden en bij wat jongeren zelf met hun leven willen doen, en niet alleen bij

15 Zie: <https://www.platformjep.nl/actueel/nieuws/2021/03/23/nieuw-jepzine-over-veerkracht-bevorderen-bij-jongeren>

16 Zie: <https://www.socialelevraagstukken.nl/met-meer-veerkracht-komen-ook-jongeren-van-niet-westerse-komaf-aan-een-baan/>

17 Zie: <https://www.nji.nl/nl/Kennis/Publicaties/NJI-Publicaties/Top-tien>

18 Zie: file:///Users/Femke/Downloads/JEP+Veerkracht+DEF_jan2020.pdf

19 Zie: <https://jimwerkt.nl/>

de problemen die ze op dit moment ondervinden. Ook bij interventies voor andere doelgroepen staat deze gedachte centraal. Er zijn bijvoorbeeld verschillende interventies voor asielzoekers die uitgaan van de talenten van deze mensen en de bijdrage die zij aan de samenleving zouden kunnen leveren, in plaats van de nadruk te leggen op hun onvermogen of trauma's²⁰. Bij het tegengaan van sociaaleconomische gezondheidsverschillen bij ouderen wordt duidelijk dat het versterken van veerkracht niet alleen zou moeten gaan om zelfredzaamheid en leefstijlfactoren, maar ook om het bieden van een sociaal vangnet, waardoor ouderen hulpbronnen in hun sociale omgeving kunnen inschakelen²¹. Ook het ontwikkelen van mentale veerkracht in de strijd tegen eenzaamheid en depressies wordt steeds meer gezien als een sociale aangelegenheid. Tijdens de coronacrisis is bijvoorbeeld extra duidelijk geworden hoe belangrijk informele verbanden in de familie, op het werk en in de vriendenkring zijn, en hoe zwaar de mentale klap is als die weg dreigen te vallen. Ook het belang van buurtrelaties om kwetsbare personen op te kunnen vangen is de laatste tijd heel duidelijk geworden. Sociaal werkers spelen een belangrijke rol in het faciliteren van waardevolle ontmoetingen in zware tijden, van het faciliteren van een boodschappenservice tot het coördineren van buurtwandelingen²².

4.2 Mesoniveau: voorbij zelfredzaamheid

Professionals die met Ungars sociaalecologische perspectief op veerkracht onder de arm hun werkveld betreden richten zich niet alleen op de individuele cliënt, maar ook op de relaties die cliënten aangaan en op de sociale context die hen omringt. Zij stellen de vraag: In wat voor gemeenschappen wordt bepaald gedrag vertoond en welke middelen worden daarbinnen ter beschikking gesteld voor een positieve ontwikkeling? In het artikel *Veerkracht bevorderen bij opgroeiende jongeren* geven Sieckelinck en Gielen (2020) in de context van radicalisering aan dat er de afgelopen jaren veel aandacht was voor bedreigingen en risico's, maar dat er weinig tot geen onderzoek is verricht naar beschermende factoren, dat wil zeggen factoren die bijdragen aan weerbaarheid tegen extremistische attitudes en gedrag. Om het versterken van deze factoren door professionals te stimuleren worden er een aantal beschermende programma's beschreven die de veerkracht van jongeren kunnen bevorderen. Veerkracht is volgens de auteurs te organiseren in tastbare programma's en concrete interventies, gestoeld op waarden die bevorderend zijn voor de veerkracht van het individu, de groep/gemeenschap en de maatschappij en het versterken van positieve factoren.

Zoals aangegeven heeft een professional die werkt vanuit sociaalecologisch perspectief ook aandacht voor de grotere systeemkenmerken die van invloed zijn op de toewijzing van middelen aan gemeenschappen en de impact van mondiale politieke en economische ontwikkelingen op het welzijn van gezinnen en gemeenschappen. Voor deze professional kan veerkracht individuele aandacht vragen, maar evenzeer een collectieve en politieke inspanning zijn. Zij stelt zich bijvoorbeeld de vraag of de verdeling van middelen wel evenredig is aan de mate waarin mensen zijn blootgesteld aan tegenslag. Juist op het mesoniveau, waar mensen en hun sociale netwerken zichtbaar worden, ondervindt de professional dat een relationeel begrip van welzijn, ingebed in een sociaalecologisch kader, meer mogelijkheden biedt dan de louter individuele invulling. Haar rol bestaat er dan uit om na te gaan of individuen de capaciteit hebben om bronnen te vinden die hun welzijn bevorderen, terwijl zij ook oog heeft voor de vraag of deze hulpbronnen beschikbaar worden gesteld op cultureel betekenisvolle manieren die individuen waarderen. Zij ondersteunt zowel succesvolle navigatie naar middelen als onderhandelingen over de manieren waarop die middelen op een zinvolle wijze kunnen worden verstrekt. Daarmee komt ze tegemoet aan de kritiek op het gebruik van het begrip veerkracht vanuit een zelfredzaamheidsgedachte: veerkracht impliceert niet alleen dat individuen en gemeenschappen in staat zouden moeten zijn om zich zelfstandig uit een moeras van moeilijke omstandigheden omhoog te trekken. In relatie tot gemarginaliseerde groepen kan het benoemen van hun veerkracht een excuus worden voor beleidsmakers om niet langer te werken aan het realiseren van meer inclusieve voorzieningen en structurele oplossingen voor kansenongelijkheid²³. Het benadrukken van de veerkracht van bepaalde groepen in een kwetsbare positie kan een ontkenning

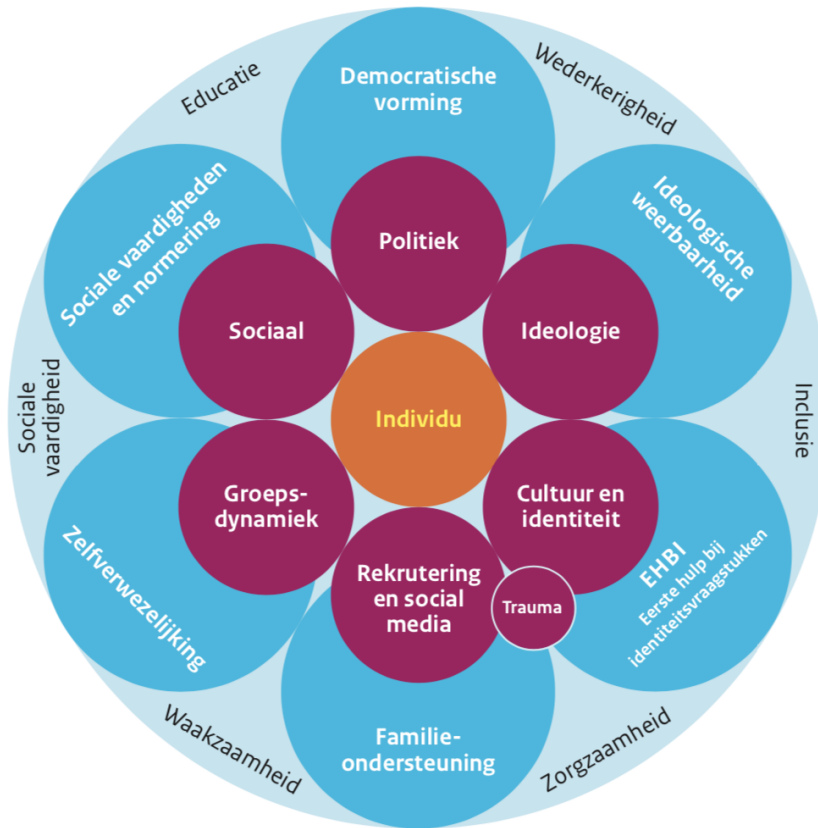
20 Zie: <https://www.kis.nl/blog/voed-de-veerkracht-van-vluchtelingen>; <https://www.openembassy.nl/>

21 Zie: <https://www.socialevraagstukken.nl/gezond-oud-worden-is-ook-een-kwestie-van-veerkracht/>

22 Zie: <https://www.movisie.nl/artikel/nederlanders-tonen-veerkracht-tijdens-pandemie-maar-kunnen-niet-alles-zelf>

23 Zie: <https://theconversation.com/dont-call-me-resilient-a-new-podcast-from-the-conversation-149692>

impliceren van de collectieve, maatschappelijke verantwoordelijkheid om een bepaald niveau van bestaanszekerheid en welzijn voor iedereen te garanderen. Het veranderen van de sociale factoren die meer tegenslagen in de hand werken voor sommigen terwijl anderen zich beter beschermd weten zou meer aandacht moeten krijgen van sociale professionals dan het 'vieren' van de eigen veerkracht van bepaalde individuen of groepen.

Model voor veerkracht

- Het individu met zijn persoonlijke eigenschappen en kenmerken
- De risicofactoren die samenhangen met de omgeving van het individu
- De thema's waarop beschermende programma's zich richten
- De waarden waarop de beschermende programma's en interventies zijn gestoeld

Figuur 3. Veerkracht bevorderen bij opgroeiende jongeren (Sieckelinck en Gielen, 2020)

4.3 Macroniveau: politiserend sociaal werk

Als het gaat om veerkracht van ecosystemen en samenlevingen, dan gaat het om het veranderen van de nu bestaande economie en maatschappij. Die heeft immers in de termen van de donut van Raworth enerzijds de sociale basis zodanig verzwakt dat veel mensen geen waardig én gelijkwaardig leven kunnen leiden (het Nibud stelt bijvoorbeeld al jaren dat de uitkeringen te laag zijn om alle noodzakelijke kosten te kunnen dekken²⁴); en anderzijds het ecologische plafond zo doorbroken dat er onherstelbare schade ontstaat aan natuur en milieu. De veerkracht om toch met onvoorziene uitdagingen om te kunnen gaan komt bovendien ten goede aan een heel kleine groep mensen in een meer geprivilegieerde positie, en de ongelijkheid neemt toe.

Wanneer je als professional in het sociaal domein de veerkracht van de gehele samenleving wilt vergroten, dan zul je op politiek-maatschappelijk niveau gezamenlijke actie moeten ondernemen. Brancheverenigingen van sociaal werkers, onderwijzers, zorgmedewerkers en andere sociale professionals zullen zich samen moeten inzetten voor de sterke sociale basis die de binnenste ring van

²⁴ Zie: <https://www.nibud.nl/wp-content/uploads/Nibud-Rapport-analyse-5-jaar-armoedebelid-80-gemeenten.pdf>

de donut vormt. Een van de dingen die de coronacrisis scherp heeft laten zien is hoezeer die ring de laatste decennia is verwaarloosd. Het sociale beleid is lang op zelfredzaamheid gericht geweest en veerkracht is lang opgevat als het vermogen van mensen om zelfstandig hun problemen op te lossen en maatschappelijke participatie te realiseren. Tijdens de crisis is duidelijk geworden dat bepaalde vormen van kansenongelijkheid en kwetsbaarheid te structureel van aard zijn om te verwachten dat mensen zich zonder overheidssteun weten te redden. Het sociale vangnet moet voor hen duurzaam verstevigd worden. Tegelijkertijd is ook duidelijk geworden dat beroepen die tijdens de coronacrisis het meest vitaal zijn gebleken, van de zorg tot het onderwijs, lage lonen en hoge werkdruk kennen. Collectieve belangenbehartiging op politiek niveau is dus niet alleen nodig om de doelgroep van het sociaal werk te ondersteunen, maar ook om de positie van sociale professionals zelf te verbeteren, zodat zij op een duurzame manier hun beroep kunnen uitoefenen.

Het sociaal werk kan hier als voorbeeld gelden van een beroepsgroep met aandacht voor de maatschappelijke oorzaken van kwetsbaarheid en kansenongelijkheid, en met een sterk besef van de noodzaak tot verandering om kwaliteit van leven voor iedereen te garanderen. Het sociaal werk heeft op verschillende momenten in de geschiedenis van het beroep een kritische houding gehad ten opzichte van bestaand beleid en maatschappelijke verhoudingen. Het opbouwwerk heeft bijvoorbeeld van oudsher sociale en politieke verandering als doel gehad door in te zetten op solidariteit en leefbaarheid in armere volkswijken en te investeren in het vermogen van lokale gemeenschappen om gedeelde problemen publiekelijk te agenderen. Het belang van collectieve belangenbehartiging in relatie tot overheidsinstanties staat tegenwoordig binnen het sociaal werk weer volop in de aandacht. De huidige internationale definitie van sociaal werk laat dat ook zien: 'Social work is a practice-based profession and an academic discipline that promotes social change and development, social cohesion, and the empowerment and liberation of people. Principles of social justice, human rights, collective responsibility and respect for diversities are central to social work. Underpinned by theories of social work, social sciences, humanities and indigenous knowledge, social work engages people and structures to address life challenges and enhance wellbeing.' (IFSW, 2018²⁵)

De inzet voor sociale verandering in de richting van sociale rechtvaardigheid en verwerkelijking van mensenrechten past helemaal bij de binnenste ring van de donut. De Internationale Federatie van Sociaal Werk (IFSW) heeft bij het uitwerken van de internationale definitie een ontwikkeling doorgemaakt in het denken over duurzaamheid en veerkrachtige samenlevingen.

In 2018 werden de duurzame ontwikkelingsdoelen van de Verenigde Naties (de SDG's uit 2015) gezien als een middel om duurzame ontwikkelingen lokaal, regionaal en nationaal te monitoren en als sociaal werker daaraan bij te dragen²⁶. In vervolg-publicaties is de IFSW nader ingegaan op de rol van sociaal werk bij de bevordering van duurzaamheid van de gemeenschap en het milieu²⁷. Daarbij is de keuze gemaakt om verder te gaan dan de SDG's. De kern van de kritiek van de IFSW is dat duurzaamheid gebaseerd op de drie P's (People, Planet & Prosperity) niet genoeg is om de aarde voor de toekomstige generaties te behouden. Duurzaamheid vraagt om een transformatieve aanpak en de IFSW kiest daarbij voor de eco-sociale benadering.

Met dat transformatieve alternatief voor economische groei kunnen werkelijk duurzame oplossingen voor gemeenschappen en milieu worden gerealiseerd. Bij de eco-sociale benadering en het loslaten van het mantra van economische groei (en het nadenken over de-growth) gaat het over lokale oplossingen in een maatschappij, om samenwerken en delen van overvloed, om wederkerigheid tussen mensen en tussen de mensheid en de planeet. Dat gaat veel verder dan een wijziging in de economische ideologie.

De eco-sociale benadering heeft als leuze: 'We care for others because this is what being sustainable means in an ecologically interdependent world' (Morgan 2010). Dat is een algemene leuze die sociaal werkers ook aanzet om bij te dragen aan een veerkrachtige samenleving. Zij moeten daar dan wel zelf

25 Zie: <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>

26 Zie: <https://www.ifsw.org/product/books/global-agenda-for-social-work-and-social-development-3rd-report/>

27 Zie: <https://www.ifsw.org/product/books/social-work-promoting-community-and-environmental-sustainability-volume-3/>

concreet invulling aan geven. Daarbij kunnen ze aansluiten op het werk van de Vlaamse filosoof Jef Peeters (2010, 2015), die vanuit de eco-sociale benadering ingaat op de rol van sociaal werk bij het vormen van een veerkrachtige samenleving.

Peeters bepleit vanuit een sociaalecologisch perspectief op de samenleving een politisering van het sociaal werk. Daarbij verwijst hij onder andere naar ecologen die in sociaalecologische studies naar veerkracht een prominente plaats innemen.²⁸ Deze traditie richt zich, zoals we ook al zagen bij het werk van Ungar (zie Hoofdstuk 2), op de wisselwerking tussen menselijke levensvormen en hun culturele en natuurlijke omgeving, waarbij ervan wordt uitgegaan dat het ecosysteem en het sociale systeem op elkaar inwerken en dat de mens onderdeel is van de natuur. Het veerkrachtdenken in de sociaalecologische traditie gaat om de vraag hoe systemen kunnen omgaan met verandering, radicale onzekerheid en onwetendheid, en hoe ze hun lerend vermogen ontwikkelen. Dit lerend vermogen houdt ook het vermogen in om een samenleving ten tijde van crisis opnieuw in te richten en er zo voor te zorgen dat ongelijke verhoudingen kunnen veranderen en sociale basisvoorzieningen kunnen worden hervormd.

Sociale ongelijkheid hangt voor Peeters niet alleen samen met economische rechtvaardigheid maar ook met ecologische rechtvaardigheid. Daarmee wordt bedoeld dat er een rechtvaardige verdeling en toegang tot niet alleen sociale en economische hulpbronnen, maar ook natuurlijke hulpbronnen gerealiseerd zou moeten worden. Het gaat er hierbij om de armen van de wereldbevolking te voorzien in hun basisbehoeften, terwijl de grenzen bewaakt worden van wat het milieu aan kan om ook in toekomstige behoeften te kunnen voorzien. Die visie past bij de donut economie zoals Raworth die schetst (zie 3.1).

De relatie tussen duurzame ontwikkeling en sociaal werk is een 'normatieve kwestie' volgens Peeters. Om zijn argumenten kracht bij te zetten wijst hij op de overeenkomst tussen basisprincipes in de internationale definitie van het sociaal werk en die van duurzame ontwikkeling in het *Brundtlandrapport* (1987). De normatieve principes van duurzame ontwikkeling zijn: zorg om menselijke basisbehoeften, in het bijzonder die van de armen en bescherming van hun toegang tot ecologische hulpbronnen, verbetering van kwaliteit van leven van alle mensen die minder afhankelijk is van economische groei, respect voor ecologische draagkracht van de aarde, gedeelde en gedifferentieerde verantwoordelijkheid, sociale rechtvaardigheid op mondiaal vlak en solidariteit tegenover zowel de eigen generatie als toekomstige generaties, actieve participatie en inspraak en gendergelijkheid en diversiteit. Deze basisprincipes sluiten aan bij de internationale definitie van sociaal werk.

Volgens Peeters zou het sociaal werk zich dus meer moeten richten op een duurzame verandering van de samenleving in het voordeel van de allerarmsten en zou ecologische rechtvaardigheid centraal moeten komen te staan. Het zou daarmee ook minder gericht moeten zijn op het faciliteren van het vermogen van mensen om zich aan te passen aan bepaalde gangbare ideeën van de moderniteit zoals het maakbaarheidsideaal van welzijn, de grenzeloosheid van economische groei, de instrumentele omgang met de natuur en het grote vertrouwen in technologisering. Sociaal werkers zouden kritischer moeten kijken naar de gangbare verwachtingen die er leven op gebieden als de economische participatie en productiviteit van mensen, en zich in hun werkpraktijk bewuster moeten verhouden tot de gevaren van sociale, economische en ecologische exploitatie (Coates, 2003).

Sociaalecologische benaderingen impliceren een relationele kijk op de mens en de wereld. Hier ligt voor Peeters het belang van veerkracht. Het begrip veerkracht erkent de gelaagdheid van systemen en het feit dat de ecologische wereld 'intrinsiek relationeel' is (Peeters, 2010, p. 68). Deze benadering houdt ook een fundamentele kritiek in op het moderne mensbeeld dat het subject (de mens) in het middelpunt van het universum plaatst. De mens wordt uit het centrum verdreven.

Peeters benadrukt dus het belang van veerkracht in samenhang met 'politisierend' sociaal werk vanuit de sociaalecologische benadering. De discussies die de laatste tien jaar eerst in Vlaanderen en later

²⁸ Veel van hun artikelen zijn te vinden op <https://www.ecologyandsociety.org>.

ook in Nederland zijn gevoerd over 'politiserend' sociaal werk zijn deels een reactie op de depolitisering van sociaal werk in de periode waarin sociaal werkers vooral werden verondersteld het beleid van de overheid uit te voeren. Maar die rol past niet bij de internationale definitie, die uitnodigt tot een kritische houding en het nastreven van maatschappelijke en/of politieke veranderingen. Dat kan op verschillende manieren: door private kwesties ook politiek te maken, een (rationele) dialoog op te zetten, alternatieve vormen van dienstverlening te ontwikkelen, of in conflict te gaan over alternatieve maatschappijmodellen (Oosterlynck & Carré, 2021). Het op die manieren werken aan verandering is ook gericht op het versterken van veerkracht, op micro-, meso- en macroniveau.

5. Conclusie

Deze notitie biedt achtergrondinformatie over het begrip veerkracht voor bestuurders, studenten, docenten, professionals en beleidsmakers binnen het sociale domein. We bespraken hoe het begrip veerkracht betekenis krijgt binnen verschillende wetenschappelijke tradities en denkstromingen. Ook lieten we zien dat het begrip veerkracht behulpzaam kan zijn om gedragsverandering en maatschappelijke voorwaarden op verschillende niveaus inzichtelijk te maken; op individueel niveau, op collectief niveau (groepen), en op systemisch niveau (samenleving en ecosysteem). Deze drie niveaus bieden elk andere aanknopingspunten en handelingsperspectieven voor professionals in het sociaal domein.

Gezien de grote reikwijdte van perspectieven op veerkracht kunnen deze in uiteenlopende situaties van waarde zijn voor de professional. Maar er zijn specifieke situaties waarin veerkracht nog relevanter wordt dan anders: namelijk, wanneer mensen een gevoel of ervaring van verlies ondergaan (Trommel, 2018). Een crisis, of die nu op het gebied van gezondheid, economie, of sociale samenhang speelt, is zo'n situatie van verlies en vraagt daarom bij uitstek om een veerkrachtige respons. Aangezien we leven in tijden van elkaar kruisende en versterkende crises op verschillende gebieden, van de coronapandemie en institutioneel racisme tot mondiale inkomensongelijkheid en klimaatverandering, is het des te belangrijker om te bekijken hoe verschillende veerkrachtperspectieven ons kunnen helpen om antwoorden te vinden op actuele maatschappelijke vraagstukken.

De veerkrachtige samenleving kan een antwoord bieden op de uitdagingen, bedreigingen en schokken die voortvloeien uit de snel veranderende wereld. Het is misschien een soms vaag concept dat vele ideologische meesters kan dienen, maar de belofte van een veerkrachtig systeem is te groot en te belangrijk om te negeren. Een legitiem systeem dat een ingebouwd vermogen bezit om schokken te weerstaan is waardevol maatschappelijk bezit. Het is niet alleen een hoopvol idee, het is een cruciaal idee in het licht van de huidige crises.

In tijden van crisis, is het des te belangrijker om in precieze bewoording aan te geven wat voor soort veerkracht vanuit welke traditie men voorstaat. Een crisis legt dus ook een aantal valkuilen bloot die altijd op de loer liggen, maar juist nu grote consequenties kunnen hebben. Wij willen de aandacht vestigen op drie zaken die deel moeten uitmaken van een veerkrachtig toekomstperspectief:

1. Rol van minimale voorzieningen

Zoals het debat over de participatiesamenleving en zelfredzaamheid in Nederland heeft aangetoond, wordt al te vaak een beroep op de veerkracht van burgers gedaan om aandacht weg te nemen van de afbraak van vitale voorzieningen. Zo gaat het begrip, in de woorden van Trommel (2018), ongewild functioneren als 'schaamlap voor de terugtred van politiek uit collectieve verantwoordelijkheden'. Hij stelt daar het belang van drie 'oude vrienden' tegenover die helpen om met verlies om te gaan, de rechtsstaat, de wetenschap en de verzorgingsstaat: 'De staat die wil koersen op veerkrachtige burgers en gemeenschappen, moet onverbiddelijk vrijheid en privacy garanderen, alsook culturele verscheidenheid en waardenpluralisme, ontzag voor kennis en feiten en een decent bestaan voor alle burgers.' Willen we dat de samenleving zich veerkrachtig kan ontwikkelen, ook in crisistijd, dan is het belangrijk dat de overheid een goede rechtspositie voor iedereen garandeert, basale sociale voorzieningen waarborgt, en ervoor zorgt dat iedereen gelijke toegang heeft tot deze voorzieningen.

2. Lessen leren

Veerkracht kan alleen intrinsiek goed zijn als we overeenstemming hebben over de toestand waarnaar we moeten terugkeren of streven en de wijze waarop die toestand bereikt kan worden. Beide zijn nu juist vaak controversieel. Moeten we terug naar de begintoeestand van voor de verstoring? Of juist via adaptatie naar een hervormde toestand? En zo ja, welke? Veerkracht impliceert dat we ethische keuzes moeten maken over de manieren waarop we kwaliteit van leven voor iedereen willen realiseren. Een crisis is behalve een groot risico ook altijd een kans om na ernstige ontregeling niet enkel terug te veren naar continuering van het 'oude normaal', maar om ook de lessen te leren uit de fouten die tot de crisis hebben geleid. Het is bijvoorbeeld de vraag in hoeverre we in staat zullen zijn

om de lessen uit de coronacrisis te vertalen naar een meer duurzame manier van samenleven, door bijvoorbeeld structureel minder te reizen, meer thuis te werken, preciaire flexwerk constructies terug te dringen en meer te investeren in vitale beroepen.

3. Niet enkel groeien, maar ook aanpassen in andere richting

Elke crisis legt maatschappelijke verhoudingen bloot en de ongelijkheden die daarmee gepaard gaan. In een crisis worden mensen zich meer bewust van de weeffouten in het huidige systeem. Tegelijk blijkt ook in crisistijd dat er enorme belangen gemoeid zijn om de status quo - de verhoudingen zoals ze zijn - te bewaren. Deze belangen dienen zorgvuldig te worden geanalyseerd om met betere, meer rechtvaardige alternatieven te kunnen komen. Veerkracht vraagt dan niet zozeer om adaptief vermogen van burgers, maar om strijdvaardigheid, om tegenkracht. Zoals Srivastava (2021) na een jaar pandemie opmerkt: *"I believe we should celebrate resilience: the human ability to recover or adjust to difficult conditions. But for many marginalized people, including Black, Indigenous and racialized people, being labelled resilient — especially by policy-makers — has other implications. The focus on resilience and applauding people for being resilient makes it too easy for policy-makers to avoid looking for real solutions"*. Of zoals Collins in de context van de strijd om duurzaamheid van ons ecosysteem optekent (2016): *"Without resistance, we simply can't become resilient. Our economic and political structures are working tirelessly to undermine our goals — they oppose basic ecological and community principles. That's why resistance is as essential to the survival of our species as growing food and eliminating our dependence on fossil fuels."*²⁹ Een veerkrachtige samenleving heeft het nodig dat burgers kritische vragen kunnen stellen over heersende opinies en overheidsbeleid, en dat zij autoriteiten kunnen wijzen op de belangen van bepaalde groepen die zich in de maatschappelijke marge bevinden en minder institutionele invloed hebben.

Kortom, er zijn ten minste drie punten die in tijden van crisis extra aandacht verdienen:

- Veiligstellen van bepaalde basisvoorzieningen
- Niet enkel terugveren, maar leren
- Analyse van belangen en verzet organiseren

Tegelijkertijd kwam in deze notitie enkele keren voorbij hoe maakbaarheid en veerkracht niet altijd eenvoudig te rijmen zijn. Net als liefde, vertrouwen en spontaniteit kan veerkracht niet worden afgedwongen zonder dat het afdoet aan de kwaliteit ervan. Voor zover er dus kan worden 'gestuurd' op veerkracht gaat het vooral om indirecte sturing: het creëren van de maatschappelijke condities en voorwaarden waaronder de kans groter wordt dat veerkracht zal ontstaan. Veerkracht is in onze optiek dan ook eerder een attitude of capaciteit, en minder een strategie. Daardoor is het aan professionals om niet te wachten tot er van hogerhand een nieuwe lijn wordt ingezet, of nieuw 'veerkrachtbeleid' wordt ontwikkeld, maar om zelf voortdurend afwegingen te maken: hoe kan ik voor wie welke veerkracht helpen versterken?

²⁹ <https://www.resilience.org/stories/2016-05-23/resilience-resistance-a-recipe-for-justice-and-sustainability/>

Literatuur

Aburn, G., Gott, M., & Hoare, K. (2016). What is resilience? An Integrative review of the empirical literature. *Journal of Advanced Nursing*, 72(5), 980-1000. Doi: 10.1111/jan.12888.

Anholt, R. (2020) Resilience in Practice: Responding to the refugee crisis in Turkey, Jordan and Lebanon. *The Politics of Disaster Governance* 8(4), 294-305

Armstadter, A. B., Moscati, A., Maes, H. H., Myers, J. M., & Kendler, K. S. (2016). Personality, cognitive/psychological traits and psychiatric resilience: A multivariate twin study. *Personality and Individual Differences*, 91, 74-79.

Boin, A., & Van Eeten, M. (2013). *Maatschappelijke veerkracht: een nieuw ideaal doorgrond. Achtergrondstudie bij het advies Terugtrekken is vooruitzien*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke ontwikkeling.

Bracke, S. (2016). Bouncing Back: Vulnerability and Resistance in Times of Resilience. In: Butler, J., Gambetti, Z. Sabsay, L. (eds.) *Vulnerability in Resistance*, 52-75, Durham: Duke University Press

Brand, F. S., & Jax, K. (2007). Focusing the Meaning(s) of Resilience: Resilience as a Descriptive Concept and a Boundary Object. *Ecology and Society*, 12(1) <https://www.ecologyandsociety.org/vol12/iss1/art23/>

Broadman, J. D., Blalock, C. L., & Button, T. M. M. (2008). Sex differences in the heritability of resilience. *Twin Research and Human Genetics*, 11, 12-27.

Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Cambridge: Harvard University Press.

Brundtland, G. H. et al. (1987). *Our Common Future*. New York: United Nations.

Burns, R. A., & Anstey, K. J. (2010). The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC): Testing the invariance of a uni-dimensional resilience measure that is independent of positive and negative affect. *Personality and Individual Differences*, 48, 527-531.

Campbell-Sills, L., Cohan, S. L., & Stein, M. B. (2006). Relationship of resilience to personality, coping, and psychiatric symptoms in young adults. *Behavior Research and Therapy*, 44, 585-599.

Coates, J. (2003). Exploring the Roots of the Environmental Crisis: Opportunity for Social Transformation. *Critical Social Work*, 3(1). <http://www1.uwindsor.ca/criticalsocialwork/2003-volume-4-no-1>

Collins, C. (2016). *Resilience + Resistance. A Recipe for justice and sustainability*. Resilience.org. <https://www.resilience.org/stories/2016-05-23/resilience-resistance-a-recipe-for-justice-and-sustainability/>. Geraadpleegd 26-03-21.

Cretney, R. (2014). Resilience for whom? Emerging Critical Geographies of Socio-ecological Resilience. *Geography Compass* 8(9), 627-640

De Winter, M. (2011). *Verbeter de wereld, begin bij de opvoeding. Vanachter de voordeur naar democratie en verbinding*. Amsterdam: SWP.

Earvolino-Ramirez, M. (2007). Resilience: A Concept Analysis. *Nursing Forum*, 42(2), 73-82.

Folke, C. (2016). Resilience (Republished). *Ecology and Society*, 21(4), 44. <https://doi.org/10.5751/ES-09088-210444>

Folke, C., Carpenter, S. R., Walker, B. H., Scheffer, M., Chapin F. S., & Rockström J. (2010). Resilience thinking: integrating resilience, adaptability and transformability. *Ecology and Society*, 15(4), 20. <http://www.ecologyandsociety.org/vol15/iss4/art20/>

Frederickson, B. (2009). *Positivity: Top-Notch Research Reveals the Upward Spiral That Will Change Your Life*. New York: Three Rivers Press.

Haidt, J., & Lukianoff, G. (2018). *The coddling of the American mind: How good intentions and bad ideas are setting up a generation for failure*. New York: Penguin Press.

Hogrefe Uitgevers (2017). *Veerkracht in vier vragen*. Opgehaald op 9 januari 2018 van:
https://www.hogrefe.nl/fileadmin/user_upload/hogrefe_nl/Interviews/VK_interview_auteur.pdf

Jacelon, C. (2008). 'The trait and process of resilience'. *JAN: Leading Global Nursing Research*, 25(1), 123-129

Johnson, J. L., & Buisman-Pijlman, F. T. A. (2016). Adversity impacting on oxytocin and behavior: timing matters. *Behavioral Pharmacology*, 27(8), 659-671.

Kesebir, S., Gundogar, D., Kucuksubasi, Y., & Yaylaci, E. T. (2012). The relation between affective temperament and resilience in depression: A controlled study. *Journal of Affective Disorders*, 148, 352-356.

Kim-Cohen, J., Moffitt, T. E., Caspi, A., & Taylor, A. (2004). *Child Development*, 75(3), 651-668.

KNAW (2011). *Kwetsbaarheid en veerkracht van maatschappelijke systemen*. Sociaal-Wetenschappelijke Raad. Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen.

MacKinnon, D. en Derickson, K.D. (2012) From resilience to resourcefulness: a critique of resilience policy and activism. *Progress in Human Geography*. 37(2) 253-270

Masten, A. S. (2001). Ordinary magic: Resilience processes in development. *American Psychologist*, 56, 227-238.

Morgan, K. (2010). Local and green, global and fair: the ethical foodscape and the politics of care. *Environment and Planning*, 42, 1852-1867.

Nussbaum, M. (2011). *Creating Capabilities. The Human Development Approach*. Cambridge: Harvard University Press.

Oosterlynck, S., & Carré, B. (2021). De politieke rol van het sociaal werk: nieuwe vormen van politisering. In P. Raeymaeckers et al., *Denken over sociaal werk* (pp. 363-379). Leuven: Acco.

Peeters, J. (2010). *Een veerkrachtige samenleving*. Antwerpen: EPO.

Peeters, J. (2015). *Veerkracht en burgerschap. Sociaal werk in transitie*. Antwerpen: EPO.

Raworth, K. (2017). *Doughnut Economics*. London: Random House.

Rutter, M. (2006). Implications of Resilience Concepts for Scientific Understanding. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1094, 1-12.

Sieckelinck, S., & Gielen, A. J. (2020). *Veerkracht bevorderen bij opgroeiende jongeren. Inzetten op beschermende factoren*. Den Haag: Platform JEP.

Sieckelinck, S., & Kaulingfreks, F. (in druk). *Dream Teams. Samenwerken aan veerkrachtige identiteitsvorming van jongeren*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Simeon, D., Yehuda, R., Cunill, R., Knutelska, M., Putnam, F. W., & Smith, L. M. (2007). Factors associated with resilience in healthy adults. *Psychoneuroendocrinology*, 32(8-10), 1149-1152.

Srivastava, V. (2021). Don't call me 'resilient' -- it covers up systemic racism. *Opinion*, Feb. 16, Toronto.com.

Tirions, M., Blok, W., & Den Braber, C. (2019). *De capability benadering in het sociaal domein*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.

Trommel, W. (2018). *Veerkrachtig bestuur. Voorbij neoliberale drift en populistische kramp*. Amsterdam: Boom bestuurskunde.

Ungar, M. (Ed.) (2012). The Social Ecology of Resilience. *A Handbook of Theory and Practice*, 91-98.

Ungar, M. (2014). *I Still Love You: Nine Things Troubled Kids Need From Their Parents*. Toronto: Dundurn.
Geraadpleegd op 1 maart 2021: <https://secure1.nbed.nb.ca/sites/ASD-W/NasisMiddle/Documents/9%20Things%20all%20Children%20Need-Strategies%20for%20Parents.pdf>

- Vandamme, N. (2019). *Veerkracht bij kindertrauma. Handboek voor hulpverleners*. Leuven: LannooCampus.
- Van Gunsteren, H. (2006). *Vertrouwen in democratie: over de principes van zelforganisatie*. Amsterdam: Van Genneep.
- Waaktaar, T., & Torgersen, S. (2012). Genetic and Environmental Causes of Variation in Trait Resilience in Young People. *Behavior Genetics*, 42, 366-377.
- Wagnild, G. M., & Young, H. M. (1993). Development and Psychometric Evaluation of the Resilience Scale. *Journal of Nursing Measurement*, 1, 165-178.
- Werner, E. E., & Smith, R. S. (1992). *Overcoming the odds: High-risk children from birth to adulthood*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Werner, E. E. (2005). Resilience and Recovery: Findings From the Kauai Longitudinal Study. *Research, Policy, and Practice in Children's Mental Health*, 19(1), 11-14.
- Wildavsky, A. (1988). *Searching for safety*. New Brunswick (NJ): Transaction Publishers.

Bijlage

Biografieën auteurs

Femke Kaulingfreks is politiek filosofe, antropologe en pedagoge. Ze werkt als lector Jeugd en Samenleving aan Hogeschool Inholland in Amsterdam. In haar praktijkgericht onderzoek staat empowerment van jongeren in een kwetsbare of gemarginaliseerde positie centraal. Ook bekijkt ze in haar werk hoe jongeren met een diverse achtergrond in een grootstedelijke context goed en gelijkwaardig op kunnen groeien. Ze publiceerde de boeken *Uncivil Engagement and Unruly Politics* (2015) en *Straatpolitiek* (2017).

Stijn Sieckelinck houdt zich bezig met maatschappelijke opvoedvraagstukken. Als 'denker in een wereld van doen' probeert hij bij te dragen aan betere inzichten en aanpakken, in wetenschap, praktijk, en beleid, overal daar waar onze relatie tot jongeren in het geding is. In zijn boek *Reradicaliseren. Ronsele voor een betere wereld* (2017), presenteert hij een pedagogische visie op de radicalisering van jongeren. Sinds maart 2021 is hij lector Youth Spot jongerenwerk aan de Hogeschool van Amsterdam. Hiervoor was hij werkzaam bij de Vrije Universiteit Amsterdam.

Guido Walraven studeerde geschiedenis en internationale betrekkingen. Hij werkte aan de universiteit in Leiden (Instituut voor Internationale Studiën) en in Enschede (Beleidswetenschap), bij de Algemene Rekenkamer en bij bureaus voor onderzoek en advies. Hij is sinds 2005 lector Dynamiek van de Stad aan Hogeschool Inholland in Rotterdam en daar onder meer een van de programmaleiders van de Werkplaats Sociaal Domein Zuid-Holland Zuid. Zijn onderzoek bij het lectoraat richt zich op drie speerpunten: de veranderingen in het sociaal domein, stedelijk burgerschap en sociale insluiting, en sociale innovatie en sociaal ondernemerschap.